

VÕRUKKEELSEID VANASÕNU

KEELEKASTJA KÄSIRAAMAT

Koostaja Urmas Kalla

2020

Toetaja: Eesti Kultuurkapital

Vanasõnade alustekstid pärinevad
Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivist.

Koostaja: Urmas Kalla
Kunstnik: Andres Varustin
Projektijuht: Kaile Kabun
Küljendus: Priit Lööper
Trükk: OÜ Vali Press

© Võru Instituut 2020
Illustratsioonid © Andres Varustin 2020

ISBN 978-9949-7379-1-8

Saatesõna

Hea lugeja! Vanasõnu jätkub igasse keelde. Nad sünnivad keeles endas, neid laenatakse väljastpoolt, tehakse ümber ja unustatakse. Vahepeal korjatakse neid rahvasuust kokku, pannakse kirja, „antakse rahvale tagasi“. See on nagu unustamise tagasipööramine. Eesti rahvaluule, sealhulgas vanasõnade suurokogumised on üle käinud ka ajaloolise Võrumaa kaheksast kihelkonnast. Oli ju siit pärit Jakob Hurt ise – meie „vanavara aidamees“. „Vanavara“ aga tähendas tema kodukihelkonnas Põlvas ka „tagavara“, seda, mida kitsal ajal võtta, et eluvaimu sees hoida. Kas võru keelel on kitsas aeg käes? Pole viga – alati saame loota laenudele eesti kirjakeelest. On ju meie ait ka tunduv osas ühine. Kui põhjaeestikeelsed vanasõnad on silma ees, pole raske neid võru keelde ümber seada. Nii aga võib jõuda sinnamaani, et võru keelest saab tõepoolest ainult eesti kirjakeele reaalne tõlge, kummastav „erikuju“. Ega tule pähegi, ei võru keeles võib olla samal vanasõnal mõni teine sõnastus, mida ühiskeelne variant ei oska ette öelda (näited leiab raamatu tagakaanelt).

On küll Vanal Võrumaal ka oma isemoodi vanasõnavara, samuti ühisvara Setu-, Tartu- ja Mulgimaaga, seega teistsugune kui Põhja-Eestis. Ja nagu igal pool, tuleb ette ka ühekordselt üles kirjutatud ütlusi. Olgu need siis kitsama leviku tunnistajad või lausa kellegi üksikisiku vaimusünnitised – trükisõnas on neil võimalus laiemat tunnustust leida. Üleskirjutuste vähesus võib aga tähendada ka hoopis seda, et enamik koguajast ei osanudki mõnd levinud ütlust vanasõnaks pidada. Ei oskaks seda alati meiega, kui appi ei tuleks rahvaluuleteadlased, kes on esitanud vanasõna kui žanri kohta mitmeid määratlusi. Üks selliseid pärineb Arvo Krikmannilt, kelle järgi „vanasõna all mõistetakse rahvasuus käibivat üldistavat lauset, mille tunnusteks on lühidus, poeetilisus ja didaktilisus“ („Vanasõnaraamat“, 1984).

Käesolevast raamatust leiad valiku võrukeelseid vanasõnu, mis pärinevad käsikirjalisest arhiivimaterjalist. Kõik nad esindavad vanasõnatüüpe, mis leiduvad koguteoses „Eesti vanasõnad I – V“ (1980–1988). Enamik äratoodud variantidest (kogutud kuni 1960. aastate alguseni) on võetudki sealt. Üksikud uuemal ajal kogutud variandid on saadud Arvo Krikmanni kaudu, paar tükki ka „Eesti murrete sõnaraamatu“ seni ilmunud osadest. Kokku teeb see üle 2500 vanasõnavariandi (sama tüübi lisavariandid on antud taandreaga).

Seni pole võru keeleala vanasõnade kohta valminud ühtki eriuurimust. Seepärast ei saanud ka siinse valiku puhul vanasõnade „võrulikkust“ vaagides toe-

tuda teadusliku kaaluga andmetele. Võrupärasteks said märgitud (tähisega ✱✱) lihtsalt need vanasõnatüübid, mille kirjapanekuist („Eesti vanasõnade“ järgi) üle poole pärineb ajalooliselt Võrumaalt ühes Võru linna ning Lutsi ja Leivu keelesaartega; seejuures said „omade“ hulka arvatud ka ainult pooleldi kindlad Võrumaa variandid (näiteks märkega „Vastseliina või Setu“). Tüüpi esindama on valitud võimalikult ladusa sõnastusega variant, ka juhul, kui pole teada, kummal poolt võru-seto keelepiiri see on kogutud. Kui vanasõna on kirja pandud vaid ühe korra, pidi ta raamatusse pääsemiseks siiski selgesti pärinema ülalpool määratletud keelealalt. Ühtlasi tagas see tema märkimise võrupäraseks.

Keelesaarte vanasõnad pääsesid raamatusse seetõttu, et ka sealne sõnavara on kaasatud võru kirjakeelde. Vahel paistiski mõni keelesaartelt pärit vanasõnavariant olevat paremini sõnastatud kui ükski Võrumaa kihelkondadest kogutu. Paar sissevõetud vanasõnatüüpi on ka puhtalt Lutsi päritolu.

Mõned Võrumaal tuntud vanasõnatüübid on ometi raamatust välja jäetud. Näiteks need, mille ainus üleskirjutus sisaldab kohatult või vigaselt mõjuvaid sõnu, justkui oleks midagi valesti kuulnud või kirja pandud; ja teised, mis sarnanevad lihtsate nendingutega, jäädes ülaltoodud määratluses nimetatud poeetilise nõude piirile (olgu või *Teoline teije, mia kubijas käske*). Samuti jäi välja selliseid ütlusi, mis on kasutatavad pigem kõnekäändudena ja mida võib leida raamatust „Eläväneelähtäjä haard hõngu. Võrukeelseid kõnekäände“ (Võru Instituut, 2014). (Folkloori lühivormide hulgast on vaid mõistatused jõudnud tervet lõunaeesti keeleala hõlmava väljaandeni: „Tere tee, tere meele, tere egalõ talõlõ: valik lõunaeesti mõistatusi“, koostaja Arvo Krikmann (Eesti Kirjandusmuuseum, 2000).)

Raamatu osaks on avada lugejale just seda võru keele rikkust, mis on kätketud meie rahvaluulekogudesse. Sest vanasõnad toovad keele rikkuse nähtavale: nad näitavad, kuidas saab ühes keeles mängida sõnade tähendustega, sõnajärgja, rütmiga, riimiga. Ise luule ja proosa piiri peal, lisavad vanasõnad igapäevakeelde rahvaluule hõngu ja väge. Kindlasti ei taha see kogumik piirata mujalt Lõuna-Eestist pärit vanasõnade tarvitamist võrukeste hulgas. Paljalt üleskirjutuste puudumise põhjal ei saa kuulutada: sellist vanasõna pole Võrumaal olnud! Ennemini võib uskuda, et mitmelt poolt naaberladel kogutud vanasõnad olid olemas ka siin.

1984. aastal ilmunud „Vanasõnaraamatu“ jaoks töötasid selle koostajad välja originaalse vanasõnade temaatilise süsteemi. Ka käesoleva raamatu jaoks tundus see olevat sobivalt ülevahtlik. Lisaks on süsteemi üksuste pealkirjad sageli sama hästi kui sisuseletused, nii et vanasõnad tarvitsevad seevõrra vähem kommentaare.

Nagu „Vanasõnaraamatus“, on ka siin vahel mitu väikseimat liigitusüksust (alamastme rühma) hõlmatud ühise nime alla. Selliseid vaheüksusi piiritleb helehall riba, mis lähtub pealkirja samavärvilisest taustast ja kulgeb piki lehekülje vasakut serva.

Paljudesse süsteemi alamrühmadesse (või ka tervetesse kõrgematesse üksustesse) ei jagunud ühtki Võrumaa vanasõna. Teistes üksustes jälle katsid Võrumaalt pärit vanasõnad ainult osa pealkirjas nimetatud teemade ringist. Seepärast tundus mõttekas pealkirju lühendada ja mõned „Vanasõnaraamatus“ eraldi seisvad alamrühmad ühte liita. Kokkuvõttes on tegemist siiski sama süsteemiga, mille loojatele tuleb au anda nii raske ülesandega toimetuleku eest. Vaid üksikujuhtudel on siinse raamatu koostamisel mõni vanasõna ümber tõstetud „Vanasõnaraamatu“ süsteemis talle antud kohalt. Muudatuse aluseks on siis olnud Võrumaalt teada olev tarvitus (näiteks *Rutul ruga takan* mitte ei kiida, vaid laidab tööga ruttamist ja leidis alamrühma „Parem ruttu kui aeglaselt“ asemel koha teises – „Parem aeglaselt kui ruttu“).

Kuid on ka hulk võrukeelseid vanasõnatüüpe, mida pole „Vanasõnaraamatusse“ võetud (kuigi nad leiduvad koguteoses). Neile on käesoleva raamatu koostaja pidanud ise koha leidma. Mõnega oli see kerge, aga mitmel puhul jäi kahtlus püsima: enam-vähem sündsaid kohti süsteemis paistis olevat rohkem kui üks ja otsus langes rohkem vajaduse kui veendumuse sunnil.

Samuti on erinevalt teaduskirjanduse tavast siintoodud vanasõnade võru keelt redigeeritud vastavaks võru kirjakeele normidele. Eesmärgiks oli ju muuta vanasõnad taas osaks elavast võru keelest. Me võime nende tarkusele vastu vaielda, isegi neid eitada, aga sellekski on vaja neist aru saada, nendega kõnelusse astuda. Ja seda on hõlpsam teha väljakujunenud kirjakeele pinnalt. Omaaegsetel üleskirjutustel on juba kirjaviis segadusttekitavalt mitmekesine. Peale selle on kohati näha püüdu kohendada vanasõnu tallinna- või ka tartukeelsemaks, vastukaaluks aga esineb ka väga täpset kohaliku keelepruugi järgimist. Kui raamatu jaoks tuli valik teha sama vanasõna eri variantide hulgast, sai valitud see, mis oli juba kirja pandud võimalikult ehedas võru keeles. Aga kui keeleliselt ühevõrra häid variante oli mitu, sai eelistatud seda, millel oli kõige vähem mõne kitsama piirkonna keele tunnuseid ja mis oleks seega keele poolest kõige omasem enamikule võru lugejaist, samas ka kõige lähem võru kirjakeelele. Nii sai üleskirjutuste redigeerimise vajaduse viia miinimumini.

Folklooritekstide tsiteerimisega (näiteks ajakirjanduses) on sageli kaasas käinud kihelkondade nimetamine, kuid vanasõnade puhul on see kahes mõttes eksitav: paneb arvama, et äratoodud vanasõna on pärit ainult ühest kihelkonnast ja et tema kirjaviis annab edasi sealset murrakut. Päriselt võib samas sõnastu-

ses vanasõna olla tuntud hoopis laiemalt ja tema keelt võib olla kirjapanemisel muudetud. Siinsegi valiku paljude vanasõnavariantide kohta ei saa öelda, et nad pärineksid mingist kindlast kihelkonnast. Sageli on eri kihelkondadest saadud üleskirjutused kokkulangeva sõnastusega. Võib aga olla ka näiteks nii, et sõnastus on kahes kihelkonnas peaaegu sama, ainult et ühel juhul on üks, teisel juhul teine sõna eesti kirjakeeles. Kui siis raamatus on vanasõna antud puhtvõrukeelsena, võib seda võtta kui kahe variandi kombinatsiooni, aga sama hästi ka kui ükskõik kumma variandi võrukeelset redaktsiooni.

Milleks ja kellele seda raamatut soovitada? Olemata täielik ja teaduslik väljaanne, olgu ta pigem käsiraamatuks, mille juhatusel „keelt kasta“ mõlemas mõeldavas tähenduses: nii võru keelest maikusaamiseks kui ka võru keele enda kosutamiseks, ilma et peaks muretsema kirjaviisivigade või kitsalt piirkondliku keelepruugi pärast. Andku ta ainekse keelekõnelejaile, -õppijaile ja -õpetajaile; ajakirjanikele, kõnepidajaile, üldse kõigile, kes võtavad pruukida võru keelt ka muukeelse teksti vahel; lõpuks keelegurmaanidele, kes soovivad lihtsalt tunda keele maitset ja seda ka teistele edasi rääkida. Käsiraamatu kombel pakub ta vanasõnu igaks elu- ja keelejuhtumiks.

Võru kirjaviisidest on raamatu jaoks valitud selline, milles võru keele kõrisulghäälikut märgitakse ülakomaga (*Poodiperse'*, *naadimago*, *söklö' kötun kōsi-sōsō', lindi' rinnan libisese'*). Soovi korral võimaldab see vanasõnu kergesti ümber panna mõnda teise kirjaviisi, tarvitagu see kõrisulghääliku jaoks q-tähte või ajagu läbi hoopis ilma lisamärkideta.

Üleskirjutustes oli osa võru keele häälikuist sageli tähistatud teisiti kui praeguses kirjaviisis. *ee*, *oo*, *öö* võisid märkida ka kõrgenenud täishäälikuid (näiteks sõnades *tee*, *too*, *töö*; praegu *ii*, *uu*, *üü* samades sõnades *tii*, *tuu*, *tüü*) ja *e* ka järgsilbi häälikut, mida praegu kirjutame *õ*-ga (*kõnelema* asemel *kõnõlõma*).

Võru kirjakeele tavade järgimine on raamatus tinginud näiteks järgmisi keelelisi ühtlustamisi:

- seesütleva käände lõpp *-n*, harvem *-hn*; viimane on säilitatud, kui raamatus oleva variandi aluseks on just selline üleskirjutus, milles esineb sama käändelõpp (*Näe-ei' tuud kiäki*, *miä kötuhn um*, *tuud nätäs*, *miä sälähn um*);
- nõrk sulghäälik järgsilbis (*Vanna naara ja avita – Vanna naara' ja avida'*; *Raha ei olõ puu otsast lõigata – Raha ei olõ' puu otsast lõigada'*; *Anna tollõ, kiä armõtu, pistä tollõ, kiä perätü – Anna' toolõ, kiä armõdu, pistä' toolõ, kiä perädü*);
- järgsilbi *o* (*Valgõ ussõn, varas kotun – Valgõ ussõn, varas koton; Egaüts ots umma aigu – Egaüts ots umma aigo*);
- keskvärde lõpp *-mb* (*Võõra sõnagi valusamp ku uma imä vits – Võõra sõnagi valusamb ku uma imä vits; Varõst mõsõ' pallo tahat, valgõp saa-ai' – Varõst mõsõ'*

pallo tahat, valgõmb saa-ai);

- ilmaütleva käände ja -mata-vormi lõpp -lda' (*Uma usk ollõta ja lepüs leevätä – Uma usk ollõlda' ja lepüs leeväldä*; *Ku söömädä, sös löömädä – Ku söömäldä, sös löömäldä*);
- t(u)-, t(ü)-, d(u)-, d(ü)-kesksõna ainsuse lühivormid (*Kui saadu, nii süüdü – Kui saad, nii süüd*);
- Põlva ja Räpinä murraku *se-*, *sõ-lõpuliste* tegusõnavormide nagu *sööse, joosõ, saasõ, jääse* asendamine laiemalt levinud vormidega nagu *süü, juu, saa, jääs* (*Joodik joosõ, joodik saasõ, joodiköllõ jummal and – Joodik juu, joodik saa, joodiküllõ jummal and*).

Samas on säilitatud sellist mitmekesisust, mis jääb võru kirjakeele piiresse (näiteks tegusõna *olõma* vormid *om/um*, asesõnade vormid *tõõnõ/tõnõ, hindä/hinne*). Üleskutse teadlikele keeletarvitajaile: kui valdate mõne kindla Võrumaa piirkonna kõnepruuki, „kastke“ just sellesse ka raamatust võetud vanasõnad!

Nagu eespool öeldud, tuli vanade üleskirjutuste juures ilmsiks koguja (või ka etteütleja) püüd lähendada vanasõnade keelt põhjaeesti kirjakeelele. Sellised üleskirjutused vajasisid sageli teatud kindlat tüüpi „tagasiparandusi“:

- vokaalharmoonia korrastamine (*Paremb aigu müvvä ku osta – Parõmb aigo müvvä' ku osta*; *Kon härga tapetas, sinna veri tsilgatas – Kon härgä tapõtas, sinnä' veri tsilgatas*);
- tegusõna kindla kõneviisi ainsuse oleviku 3. pöörde *b-lõpulise* vormi asendamine pöördelõputa vormiga (*Kel hais nõnna läheb, küll too matab – Kinkal hais nõnna lätt, kül' tuu matt*);
- muude põhjaeestilisteks muudetud grammatiliste vormide taastamine (*Kes hannan, see hinnan: hannast pia haaretakse, saarest pia saadetakse – Kiä hannan, tuu hinnan: hannast pia haarõtas, saarõst pia saadõtas*);
- sõna lõpus nõrga sulghääliku asendamine tugevaga tegusõna kindla kõneviisi ainsuse 2. pöördes (*Rikkust himustad, riido lääd, varandust himustad, vaesest jääd – Rikkust himostat, riidu läät, varandust himostat, vaesõs jäät*);
- üksikute sõnade asendamine (*Ku hääd ei häbendä, sis kurja piät kartma – Ku hääd ei häbendä', sös kurja piät pelgämä*).

Ulatuslikum tõlge sai ette võetud vaid neil juhtudel, kui tundus, et põhjaeesti-keelse ütluse sõnastus järgib algset võrukeelset ja seetõttu tasub vanasõna raamatusse sisse võtta (*Kus hulkujal hoone ehk marssijal maja: riistad seisavad alati ree pääl – Kon hulkjal hoonõ' ehk marsjal maja: riista' saisva' alasi rii pääl; Enam andel jätku kui ahnel kõhtu – Inämb (jumala)andõl jakku ku ahnõl kõttu*).

Vanasõnadele nurksulgudes lisatud kommentaarid võivad käia nii üksikute sõnade kui ka terve vanasõna tähenduse kohta. Seletatud on haruldasi (sageli

vananenud) sõnu. Pole seletatud sõnu, mis on hõlpsasti leitavad võru-eesti sõnaraamatust (ka Internetis olemas), välja arvatud juhul, kui tegu on eksitavalt mitmetähendusliku sõnaga (*puhkus, ravitsõma*) või mõne harilikuma sõna eksitava muutevormiga (*mää, vaja, muu* sõnadest *mädä, vagja, muud*).

Jutumärkides kommentaarid pärinevad üleskirjutajatelt, üldjuhul Võrumaa saadetistest (muudel juhtudel on päritolu näidatud). Võrukeelseid tsitaate on redigeeritud minimaalselt, säilitades ka murrakute eripära. Peale „Eesti vanasõnade“ väljaande on kommentaare saadud kirjandusmuuseumi vanasõnakartoteegist ja rahvaluule arhiivi originaalkäsikirjadest. Süsteemi viimases jaotuses „Mõistmata mõistukõned“ on kommentaarides esitatud ka „Vanasõnaraamatus“ pakutud võimalikke seletusi.

Aga nagu ka lugeja selle raamatu juures peagi taipab: kõike ei annagi ära seletada. Isegi mitmetähenduslikkust arvestades jääb mõni pealtnäha keeleliselt selge vanasõna sisu poolest hämaraks. See aga ei sega talle tarvitust leidmast. Ega kõiguta usina uurija usku, et ka võrukeste vanasõnust võib leida uusi vastuseid vanadele küsimustele. Või vastupidi.

Raamatu koostaja jääb tänu võlgu vanameister akadeemik Arvo Krikmannile, kes viimastel elukuudel andis oma nõu ja abimaterjalidega hoo sisse liikumisele raamatu teokssaamise poole. Vanasõnade süsteemi rakendamisel ja muudes vormiküsimustes andsid professionaalset nõu folkloristid Piret Voolaid ja Risto Järv. Rahvakalendri tähtpäevade nimekirja kohendas Mall Hiimäe. Aitäh neile kõigile!

Urmas Kalla

LOODUS

MITTEKALENDARSED VANASÕNAD

Õö ja päev

- Üül ütsä' puja. [„Üte üüga või ilm mitund muudu muutuda.“]
Üül om ütesä poiga.
Üül om ütesä poiga, pääväl mitu mõtõt.

Vesi

- Puul omma' ossa, viil ei olõ' ossõ.
Ei olõ' viil ossa ega' kivil juurt.

Mets, puud

- Mõts um vaesõ mehe ait. ☆
- Kuus kuri kopitama, petäi pia pehmehüs. ☆ [Igal ehituspuidul omad vead.]

Metsloomad ja -linnud

Hunt ja karu

- Soe palvus suvõl: „Undsõ' mu uno, vihm mu veli, kastõ' mu kaala-lõikaja.“ ☆ [„Undsõga ei näe, kostpuult [---] susi tulõ, a jääse' järe. Vihm mõsk järe' kah ärä, ja kiäki ei saaki sitt kätte.“]
- Susi pelgäs pääsõtsasuurut pinni inämb ku verstatulbapittut miist.
☆ [-pittut – -pikkust]
- Susi olõ vanast ütelnü: „Innembä pelgä ma põlvõkorgut poiskõist ku suurt naistõrahvast.“ ☆
- Kahrul um ütsä mehe joud, üte mehe süä, soel um üte mehe joud, ütsä mehe süä.
Kahrul ütsä mehe joud, soel ütsä mehe kavalus.
- Kahru ütelnüs: „Pihlamarja hüvä marja, palokmarja paska marja.“ ☆

Linnud

- Hummogu hoolõkägo, süümaigo surmakägo, lõuna aigo leinäkägo, õdagu õnnõkägo. [süümaig – ennelõunane tugev söögikord]

Roomajad

- Kiä hussi är' tapp, tuulõ andas ütesä pattu andis.
[Mao kui saatana kehatuse tapmist peeti kiiduväärseks teoks.]
- Vasksiug ollõv vanast ütelnü': „Olõs mul silmä' olõsi', ma hukkas'i üte üüga ütesä perrekunda rahvast är'.“ [Vaskussi on peetud mürgiseks, kuid pimedaks. Nägijaks ja ohtlikuks võivat ta saada, kui on pugunud läbi rattarummu.]

Ilmastik (mitte-ended)

- Vihma aigo satas selgest taivastki, põvva aigo ei tulõ' pilvestki. ✨

Ilmastik (lähiended)

Saju ja kuiva, hea ja kurja ilma endeid (taevakehade järgi)

- Ku Riha sällüle ja Koodi' kummalõ, sõs saava' saodsõ' ilma'. ✨
[Koodi' ja Riha – Orioni tähtkuju]
- Kuri kuu kummalõ, hüä kuu sällüle.
- Kuu kupitsõs kuiva, päiv sabitsõs sato. [kupitsõs, sabitsõs – tegusõnad, mis vihjavad sarnase kujuga nimisõnadele *sapp* ja *kupp*. Võrdluseks variant: *sapp* sapitseb sadu, *kupp* kupitseb kuiva (Paistu). Selle juurde käib seletus: *sapp* = kahel pool [päikest] kollased lapid; *kupp* = pikk valkjas tulp.]

AASTARING LOODUSES

Talveharjast südasuveni

Ilmastik

Kevade areng normaalses suunas: ilma soojenemine, lume sulamine, päeva pikenemine

- Tennüspäävä nägevät tsiga päävä taivahe ärä. ✨
Ku küündlepäävä ja tennüspäävä tsiga päivä näge niigi pallo aigo, ku miis hobõsõ sälgä saa karada', sõs saava' terävä' rüä.
[terävä' – terarikkad]
- Küündlepäiv küle pääl, Tennüs talvõ harä pääl.

- Küündlepäävä lätt külmä sälg katski.
- Küündlepäiv juusk külmäl üts silm vett.
- Küündlepäiv lätt külmä süä lahki.
- Piitre pist lämmä ora lumõ sisse. ✨
- Pääle käardlepäävä nakkasõ' olõkõrrõki lummõ süümä.
- Kapstmaarjapäävä külmä-ai' midägi inämb katusõ ala är'.
- Kapstmaarjapäävä vahis lehm laudast, jüripäävä paiust. ✨

Talve vastuhakk kevadele (külmapüsid, tagasilöögid, „vastamised“); kevadilma tujukus; talvejätku ning külma kevade ja suve ended

- Ku küündlepäävä aigo häräle juvva' saa, sõs saa-ai' kapstmaarjapäävä aigo viil kikkalõgi ei'.
- Vanast ütelnü' küündlepäiv tennüspääväle: „Ku ma sõs olõsi' ku sa', sõs ma külmäsi' eläjä kõttu puja' kah är'.“
- Ku puurna üle riijalastõ tuiskas, sõs kapstmaarjapäävä üle katusõhara.
- Ku kapstmaarjapäävä lumõuarmõs katusõ pääl um, sõs um jüripäävä viil aidveeren. [lumõuarmõs – lumehang]
- Inne maarjapäivä, ku kolm üüd om külmänü', sõs ei saa' hää suvi.
- Ku kapstmaarjapäävä üüse külmet', sõs külmet' viil nelikümmend üüd perän.
- Ku lumi inne kapstmaarjapäivä kats nädälit ei lää', sõs lätt pääle kapstmaarjapäivä kats nädälit. ✨
- Ku lumi inne kapstmaarjapäivä kats nädälit ei lää', sõs lätt pääle kats kiidsõn ja viidsõn. ✨ [pääle kats – kaks (nädalat) hiljem]
- Talvõ ei olõ' vaia pelädä, aga' talvõ poigõ pelgä' ✨
[„Talvõ poig om keväjäne külm.“ (Setu)]
Peläku-ui' pikkä talvõ, pelgä' peräotsa.
- April tege pia petüsse. ✨
- Keväjädsel külmäl om vana tati igä. ✨ [tati – puraviku]

Mets, puud, taimed

Kevade-endeid metsavari järgi

- Ku veebruarikuu kuusõnõglä' lumõ pääl omma', sõs märdsikuu omma' vii pääl. ✨

Mets ja taimed kevadel (mitmesugust)

- Jüri jürä mõtsa koorõ vallalõ.
- Pikne põrotas paiukoorõ vallalõ, Jaan jakkas kinni' ja Piitre pitsitäs perägi.

Loomad ja linnud

Talveune keskpunkt ja lõpp

- Käädripääväl liigutasõ' hinnäst kõik talvõunõ magaja' eläjä, nigu kahru', sivvu' ni tõõsõ' sarnadsõ' eläjä, ni käändvä' tõist külge.
- Sivvu' tulõva' jüripäiv ussõ.
- Pärtüspäiv läävä' hussi' maa sisse, sõs lätt kahr ka magama, maka küündlepääväni', sõs käänd tõõsõ küle.
Kahr hiitäs sügüse magama, küündlepäävä käänd tõist külge,
a käädrepeävä käänd hindä käpä pääle är'.

Lindude pesaehitamine, häälitsemine

- Ku varõs kolm kõrd vaak, sõs om kevväi ligidäl.
- Ku märdsikuu alostusõn tedre' puu otsan ukõrdasõ', sõs omma' aprilikuul seolsamal aol joba lohakillõ söödü pääl.

Rändlindude saabumine ja sellega seonduvad ended

- Käädripäävä nakasõ' ütesä paari siiäpoolõ, lämmämaa linnukõisi, lindama. ✨
- Ku lõõvokõsõ' vanakuuga tulõva', sõs tulõva' hüä' ao', ku noorõlkuul, sõs halva' ao' ja külm kevväi.
- Lõökõnõ tuu lõunalämmä, pääsläne tuu päävälämmä, ööbik tuu üülämmä.

Lõiv tuu lämmä hummogu, pääsläne lämmä päävä, sisas suvõ.

Kevadised liblikad

- Näet musta liblikut edimäst kõrda, saa murõlinõ aasta; kirriv liblik – muutlik, kirriv elo; valgõ liblik – õnnõdu aasta; kõllanõ liblik – haigusõ aasta.
Ku keväjä edimält kirivät liblikat näet, sõs saavat tuu suvi väega vilets ja kirriv elo; ku valgõt näet, sõs saavat hüä elo; ku musta näet, sõs saavat murõlik elo.

Südasuvest talveharjani

Ilmastik

Suve kaldumine sügise poole: päeva lühenemine, vihasajud, vee jahenemine, hall

- Päävääkäänäk, pääväl käändäs must puul pääle. ✨
- Jaan viskas jahhe kivi vette, Jakap pand tõösõ jahhe kivi vette.
Jaan tuu jaahe kivi veere pääle, Jakop toukas kivi vette.
- Ku säitsmevellepäävä satas, satas säidse nädalit.
Ku säitsmevelistepäävä satas, sôs satas viil säidse üüd-päivä.
Ku säitsmevelepääväl vihma satas, sôs satas säidse aastaigo, säidse kuud, säidse nädalit, säidse päivä, säidse tunni ja säidse minotit.
Ku säitsmevelistepääväl vihma satas, sôs satas säidse päivä, ku sôs ka üle ei lää, sôs satas säidse nädalit.
- Maretipääväl lätt jo mõtsan puhm pümmes.
- Laurits tuu edimädse tulõvalgõ. ✨
- Ku labõritsapäävä üüse halla ei tulõ, sôs ei tulõ' inne ku väikumaarjapäävä üüse.

Talve saabumine, lume ja sula, sooja ja külma vaheldumine (eriti mardi- ja kadripäeva paiku). Talve tuleku ja püsijäämise ended

- Mihkclipäiv vihkas suvvõ ja meelütäs talvõ. ✨
- Ku Märt kobi kasukat, sôs Kadri kusiskõlõs.
- Katre istus Märdi üsän.
- Märt määtä, Kadri kakkas, Nikul nõgõl kinni, Toomas pand tutu pääle.
Märt määtä, Kadri kaotas, Nikul niit kinni? [*niit – needib*]
Märt määtä, Katre kahutas, Simmun tege silla' soiõ pääle.
- Märt määtä, Katri kusõs, Nikul niit, Toomas torrõ poiss toukas üle.
- Kui katrepäävä sulatas, sôs andrõpäävä külmetäs. ✨
- Ütesä talvõ om üte talvõ sisen.
- Ei jää' talv taivahe.
- Lõunõst tulõvat talvõ lumi ja põhast tulõvat kinnitüs lumõlõ.

Ilm aastavahetuse ümbruses; öömaksimum ja päeva pikenemine. Ilmaended talvehakust kevadeni

- Tuumapäiv lätt pääväl üts tolma maaha, päiv nakas selgembäs

minemä. ✨

- Keskmädsel pühäl um päiv kikkasamm, kolmökuningapääval ahopalang pikemb.
- Ku hani joulu aigo pori pääl, sös jüripääväl ijä pääl.
- Ku rohilidsõ' joulu', sös omma' valgõ' lihavõttö'; ku valgõ' joulu', sös rohilidsõ' lihavõttö'.

Mets ja taimed

- Jaan jakkas paiukoorõ, Piitre pitsitäs perägi.

Loomad ja linnud

Hunt muutub karjale ohtlikuks

- Ku rüüpää vällä tulõ, sös tulõva' soepuja' kah edimält võsost vällä. ✨
- Soelõ pandas jüripäävä päitsit pähä' ja mihklipäävä võetas jäl' ärä.
- Mihklipäiv om soe vabaslaskmisõ päiv.

Linnud, roomajad, putukad

- Kägo kuuk niikavva, ku kesvähak kurku lätt.
- Pärtluspääväl minevät pääsläse' är' järve. ✨ [Muistse uskumuse järgi talvituvat pääsukesed veekogude põhjamudas. Uskumusele andis tuge pääsukeste sügisene kogunemine veekogude äärde roostikesse.]
- Pärtuspääväl lindasõ' pääsükese' är' lämmäle maalõ.
- Kurõ' läävä, külmä takan; hani' läävä, halla' takan; luiga' läävä, lumõ' takan.
- Pärtuspäiv läävä' hussi' maa sisse, sös lätt kahr ka magama, maka küündlepääväni', sös käänd tõösõ küle.
- Ku karus inne jaanipäivä üte parmu tapp, sös sugõnõs ütesä pääle, a ku pääle jaanipäivä üte tapp, sös häös ütesä tükkü päält ärä.
- Maretapääväl kaosõ' ka joba parmu' ärä.

Suvi ja talv

Suve ja talve vastandusi: suvi leebe, talv karm jms

- Suvõl umma' selge' silmä, helle' kõrva'. ✨
- Tsirkki om suuri vasta suvvõ, kinämb vasta keväjät.
- Suvi tulõ suurustõn, talv tulõ tapõldõn. ✨

- Suvi tulõ suud andõn, talv tulõ tapõldõn.
- Suvi tulõ suikõn, talv tulõ tandsõn.

Jõul ja jaan kui „aastanabad“

- Joul käü Jaaniga ütte. [„Kui enne jõulu on külm ja kuiv ja ei ole lund, siis peale jaani on vihm.“]

Kevad ja sügis

Kevad ja sügis kui üleminekuaastaajad

- Jüri ao läütäs, Jakop ao kistutas. ☆☆
[ao : ago – koit (*hummogunõ ago*); eha (*õdagunõ ago*)]
- Jüri jakkas. [Eha- ja koiduaja pikenemise kohta.]

Kevade ja sügise vastandusi (ka lähi-ilmaennetes)

- Sügüsene ago and ao pudro puhku', keväjäne anna-ai' aigo putro kiitägi. ☆☆ [ao on omastav kääne nii sõnast *ago* kui sõnast *aig*; siin on mõeldud aega.]
- Sügüsene undsõ' tähendas lämmind, keväjäne külmä.

Ilmaendeid sügisest kevadesse ja vastupidi

Kevade-endeid sügise järgi

- Ku puust leht mihklipääväs ärä' lätt, sõs tulõvat tõõsõ keväjä jüripääväs hain mõtsa.
Mitu nädalit perähn mihklit mõtsaleht ülevahn sais, setu nädalit perähn jürri tulõ-õi' haina.
- Ku inne märti leht puust, sõs tulõ keväjä hain aigsahe mõtsa.
- Ku märdipäävä järv vallalõ, sõs jüripäävä kah. ☆☆

Sügise-endeid kevade järgi

- Ku vesi keväjä ei uha' niidüpervi, sõs uht sügüse. ☆☆

Kuutsükkel, noor- ja vanakuu

- Vanakuu tuulõ' puhkva' sato, noorõkuu tuulõ' põuda. ☆☆
- Nuur kuu kasvatas kalõstõ, vana kuu määtäš pehmehe. ☆☆

Mitmesuguseid seoseid ja suhteid rahvakalendris

Tähtpäevade ja kalendripühakute spetsiifikast ja „sugulusest“

- Tuumal olõvat kolm musta tütärt olnu': edimäne tütär olõvat mehele saanu' tuumapääväl, tõõnõ tütär kolmõkuningapääväl, kolmas tütär tennüspääväl. ✨

Kalendaarseid seoseid tähtpäevade vahel. Aastaringne ajaarvamine

- Kүүndlepääväst säidse tsikka, katõsa karalasõnguhe, ütesä öütsi, kümme kündü. [*tsikka* – seasse (vihjab sigade väljalaskmisele paastumaarjapäeval)]

Jakappääväst kats nädälit lauritsahe, lauritsast kuus nädälit mihklihe, mihklist kuus märti, märdist kuus talsipühhi.

ELATUSALAD JA AMETID

MAAVILJELUS

Hea/halva aasta ja viljasaagi endeid sügise-, talve- ja kevademärkide (ilma, lindude) järgi

Rikkaliku viljasaagi, hea aasta endeid

- Ku talvõl suurõ lumõuarma' umma, sõs saava' suvõl suurõ vilärõugu.
[lumõuarma' – lumehanged]
- Külmä' joul'u ja hää' aasta' omma' velidse'.
- Kui tennüspäiv selge ilm um vai niigi pallo, et tsiga riida otsast päävä är' näge, sõs saa hää suvi. ☆
- Ku tennüspääväl päiv nii kavva paist, ku hobõsõlõ sälgä jovvat karada, sõs näge tsiga rükkä minnä.

Kui tennüspäävän nii tsipakõsõgi päivä nätä, et miis saa hobõsõ sälgä karada, sõs saa ilosat haina veidukesegi.

Ku tennüspäävä tuiskas üle riijalasõ, saa viläsuvi, ku päivä näütäs niivõrd, et saa hobõsõ sälgä hüpädä, saa hää hainang.

Ku küündlepäävä niigi pallo pääväpaistõt um, et kasak hobõsõ sälgä või karada, sõs saa hüä vilä-aastaig.

Kehva viljasaagi, nälja-aasta endeid

- Ku kägo ilda kuuk, sõs kuuk sõklit. ☆
- Ku kesvääpä vällän om, sõs kuuk kägo nälgä. ☆
- Satas suvõ pöörüpääväl külmä vihma põhatuulõga, sõs saa leeväviljä savipaa täüs, mitte salvõ täüs. ☆☆

Hea ja paha alternatiiv üheskoos

- Ku neli nädalit inne joul'u tähesõgla' inne päävä nõsõmist maha' läävä, sõs loodõtas hääd aastaigo saavat. [tähesõgla' – rahvaastronoomias vähemalt kaks erinevat tähekogumit, nende seas kindlasti Plejaadid; teisena on siin tõenäoliselt mõeldud Plejaadide läheduses nähtavaid Hüaade.]

- Kāgo, ku tā kevājā vitsa tulō, sōs viljā; urba, sōs ohto; lehte, sōs leibā.
[ohto – hāda, vaeva; muret]

Ku kāgo vitsa tulō, sōs saa viljā; ku lehte, sōs leinā.

- Ku halv kevvāi, saa hūā suvi; ku kevvāi hūā, saa suvi halv. ☆☆

Vilja külmumise prognoose

- Ku kanamuna kapstmaarjapäävä kaartō ala ār' külmās, sōs külmās jūripäävä katusō otsa. [kaartō – räästa]
- Ku kunnakudu kevājā ār' külmās, sōs külmās sūgūse tōvvuvili.

Vihm ja pōud viljakasvuperioodil

Vihm on viljale kasulik

- Ku sāitsmemagajapäävä mūristās ja vihma satas, sōs tulō viil sāidse vilāterrā ūles ja nakkas kasuma. ☆☆

Kevadine lumi, enne-jakobipäevane vihm on kasulik (pärastine on kahjulik)

- Kevājāne kōrd lummō um nigu kōrd sitta maa pääl.
Kōrd kevājāst lummō um rohkōmb ku kōrd sūgūsest sitta.
- Parōmb aprili lumi ku aprili vihm. ☆☆
- Jakappääväni' satas vihma salvō tāūtes, pāält jakappäävä satas vihm salvō tūhendūses. ☆☆

Inne jakapāivā satas salvō, pāāle jakapāivā salvōst vāllā.

- Inne jakapāivā pallō' vihma, perān tulō esiki. ☆☆
- Kevājā pallō' vihma, sūgūse saa tuud ilmagi. ☆☆
- Kevājāne vihm pand haina kasuma, sūgūsene vihm kaotas ārā.

Vihm on kahjulikum kui pōud

- Vihma latsō' ikva, pōvva latsō' naarva.
- Vihm taso iks pōvva jālē, aga' pōud ināmb vihma jālgī ei taso. ☆☆ [taso – tasandab]

Vihm parandas pōvva jālgī, a' pōud paranda ei' vihma jālgī.

Pōud

- Ku jummal uma peo kinni' pitsitās, ei olō' kostōgi vōtta. ☆☆
[„Ōeldakse sel puhul, kui tūkil ajal pole vihma tulnud.“]

Vegetatsioon

Valmimisaja prognoose kasvutempo

ja kevade arengu järgi; saagiendeid kasvutempo järgi

- Ku inne jüripäivä kastõ' maan um, sôs saavat inne jakapäivä leib.
- Ku pikne inne jüripäivä välän um, sôs saa inne jakoppäivä uudsõt.
Ku vanaesä inne jüripäivä vällä tulõ, sôs saa inne jakoppäivä vahtsõt leibä.
- Ku rüäoras inne jüripäivä neli nädälit är' liigahas, saava' terävä' rüä. ☆☆
[är' liigahas – hakkab kasvama]
- Ku jaanipääväs maaska' saava', sôs saa jakoppääväs uutsõleib.
- Ku kesev jakoppääväs pääd vällä ei aja', sôs tuust ei saa' asja. ☆☆

Vegetatsiooni kestus, etapid, areng. Saagi valmimisaeg

Teraviljad

- Kesvä töotus: „Ku midägi ette ei tulõ', karga katsa nädäli peräst kannin.“
- Maret and jo hädäuudsõt, a Jakap and suurõ kukli.
- Uudsõ' ussõn, jakoppäiv jalal. ☆☆ [ussõn – väljas; jalal – kohal]

Lina. Õunad

- Lina rõõmustavat ja kurvastavat kasumisõ aigo perremiist säidse kõrda. ☆☆
- Jakappääväl lüüdi ubinalõ maik mano.

Kapsas ja kaalikas

- Jakap käänd kapstapäid. ☆☆
- Labõrits laotas kapstalehe', Pärtüs käänd pää.
- Kaal kasus viil mihklipäävä üüse, nii et villadsõ langa är' kaksas.
Mihklipääväl kasus kapstapää viil nii pallo, et villadsõ langa katski tõmbas.

Põllu tähtsus

- Kuis maa', nii maja'; kuis põllu', nii põrsa'. ☆☆

Kuidas põllu eest hoolitsed, nõnda põld sulle tasub

- Anna' põllulõ, sõs and põld sullõ kah.
- Ravitsõt sa' põldu, põld ravitsõs sinno. [*ravitsõma* – toitma]
- Kon mulda, säääl om kulda.

Sõnniku tähtsus

- Jumala õnnistus käü sitaratastõ takan. ✨ [*sitaratastõ* – sõnnikuvankri]
- Sitt um pääasi, ariminõ tsia asi. ✨
- Kaaravili ütelnü' vanast: „Olõs perremiis mu sinnä' külvnõ' kohe kesvä, sõs olõsi' ma perremehele siidipüksi' jalga mähknü.“
- Ei saa' sitaga kapstit valgõs tetä. ✨

Künd ja külv

Sööt

Põld ütesä aastakka sais är' söödün, saa sääne ku vahtsõnõ sitalinõ. ✨

Kevadkünni aeg

- Üts kuu helistäse' kassiraudo, tõnõ kuu helistäse' adraraudo. ✨
[Sõnamäng: *ravval käümine*, (*kassi*)*ravvutaminõ*, *rauglõminõ* jne tähendab kassipulma.]
Ku kass käü ravval, sõs tõõsõl kuul piät põllumiis joba adra haerit teritämä. [*haerit* – sahkraudu]
- Sõkl akko, härä' vakko.
[*Sõkl*, *Sõgõl* – tähtkuju rahvaastronomias, enamasti sama mis Plejaadid]

Künni ja niitmise võrdlusi

- Niitü niidä' nulgõldõ ja kolgaldõ, a' maad künnä' pikkä vaku. ✨

Rukkikülv

Pärtlipäeva ümbrus – parim rukkikülvi aeg

- Pärtluspäiv um kesk rüategemist, tuu um rüä imä.

Rukkiseemendamise sügavus

- Ku kurõmafa' samblõ seen kasusõ, sõs aja' rügä sisse sügävähe, ku kurõmafa' samblõ pääl kasusõ, sõs tiir' rügä ägli ala. ☆

Rukkiorase tallamine

- Sügüsedsele rüä sõkjalõ andas muro leibä, keväjädsele visatas kiviga kukrohe. ☆ [muro – viilukas; kukrohe – kuklasse]

Külviaeg

Tuhka ja mutta (külvipinna niiskus ja temperatuur)

- Suvõvili külvä' porri, talvõvili tuhka.
[„Rügä või kuiva maa sisse tetä' ja tõug likõ, vedelä maa sisse.“]
Rügä tiir' tuhka, tõug mutta.
Rügä tetäs tuhka, kaara või külvä' mutta.
- Tuhkhauda külvet kesev kasus hää.

Kevadkülviaeg metsa ja taimede järgi:

kuidas mets ruttab, nõnda ka põllumees

- Ku mõts keväjä ruttu lehte lätt, sõs piät ka põllumiis ruttama.
Ku keväjä rühk mõts lehteminekiga, sõs piät põllumiis rühkmä külviga.
- Kevä külv sõs kõgõ parõmb, ku kütse maasik külvivakka tulõ ja rüähäierm rüppü tulõ ja pedäjä kasu loogan om. [kasu – kasv, võrse]
- Ku rügä häitses, olgu' külvivakk kummalõ. ☆
- Illanõ vili sammõldas salvõ. [Saak jääb saamata ja salved kattuvad samblaga.]

Kevadkülviaeg lindude ja loomade järgi

- Ku viis pääsokõsõ munna pesän om, sõs külvä' viie sõrmõga kesvi maha.
Kevä külvetäs sõs, ku pedäjäkasvo' omma' loogan vai pääsläse pesän om neli munna.
- Piho pill linno, sisask hiit hernit.
- Ku valgõ jänes küündlepäävä jo karva alostas ajama naada', sõs alostõdas jo jüripäävä tõugu tetä'. ☆

Külviaeg (ka juurviljade istutamine) kuufaaside ja tähtede seisu järgi

- Ku jüripääväs Sõgla- ja Kooditähe' õdagudsõ aoga maaha nakasõ'

PIHO PILL LINNO, SISASK HIIT HERMIT

P
M 220

käüma, sôs tuu keväjä piät varra tõugu tegemä, aga' ku tähe' viitvä,
sôs võit tõvvu tegemisega ka viitä. ✨ [Kooditähe' – rahvaastronoomias
Orioni tähtkuju]

- Vanalkuul külvä' juurõvili, noorõlkuul kõrrõvili.
- Jahva' vanakuuga, külvä' noorõkuuga. ✨
- Lina külvetäs noorõkuuga hummogu, vanakuuga õdagu, ku ei paistu' kattõ päivä taivan kõrraga, muido lätt lina hukka. ✨
- Herne' külvetäs tävvel kuul: noorõl kuul naglutõt, vanal kuul vaglutõt. ✨

Kanepikülv

- Kanep oll' lubanu' kõigist tõisist põlluvilost sôs üle hüpädä' ja sada seldsilist kotiga külbjale üten kanda', ku tuu timmä kuakülele ehk aganigu taadõ külbnu'. ✨

Kevadine päev – sügisene nädal

- Keväjäne päiv um sügüsedse nädäli iist.

Saagikoristus. Põllumees sügisel tark

- Tsirp tsiristäs, vikat viristäs. ✨
- Laka ett laidõtas, ku viirde saias, sôs kitetäs.
[ett : esi – esi, eesolev töötamisriba (antud juhul viljalõikusel)]
- Parõmb hallä maoga ku halla maoga süvvä. ✨ [maoga – maitsega]
- Põllumiis ei saa' iks kunagi targas.
- Sügüse kõik targa', keväjä ei kiäki. ✨
- Keväjä mõista-ai' mehe' midä, sügüse umma' vana' naasõki targa'.

HEINATEGU

Heina ja leiva vastandus

- Kua suvõ saa valgõ illos hain, tuu sügüse saa must ilodu leib.

Rohukasv, heinailm, heinasaak

Rohukasvu edenemine

- Jüripäävä jüretüs mõtsan. [jüretüs – kõnekeeles tundmatu sõna, tähendab seda, mida saab jürada (järada, närida)]
- Kümnnendät nädalit peeti nii hainanädälis, sös es külvedä' linna es kesvä.
- Suur ristipäiv viskas suula haina sekkä.

Heina väärtus. Varajane hein hea, hiline kõva

- Inne jakappäivä um haina külehn nagöl mett, pääle jakappäivä um nagöl vett ja sös piät jo' rihavarrõ otsahn kuivama. [kuivama – kuivatama]
- Maredipääväl löövät Maret hainalõ raudnagla sisse.
Jaanipääväl viskas Jaan joba maakivi niitü haina sisse, jakappääväl viskas Jakap joba ravvadsõ kivi.
Jaan visaš jaahe kivi vette, Piitre visaš piimä ärä, Jakop pand' haina sisse raudnagla.

Endeid heinailma kohta

- Ei saa' pääle jakapäävä inämb haina muial kuivada' ku rihavarrõ otsan. ☆☆ [kuivada' – kuivatada]

Heinategu

Saad ja kuhi

- Ruga tii' kuhja, kats kaku' alt. ☆☆
Ruga luvvas kuhja, kats suitas maha'.

Heinaaeg – kiire ja tõsine tööperiood

- Hainaaigo pandas uni nagla otsa. ☆☆
- Leib hoiõtas hainaaos.

Heinavedu ja -ost

- Kergemb om haina tetä' suvõl vikahtiga ku talvõl loogaga. ☆☆ [„Loogaga heinategemine“ tähendab heinte ostmist (või ka varastamist) ja hobusega kojuvedamist.]

LOOMAKASVATUS, KODULOOMAD

Loomapidamiskalender

Talvised loomatoiduvarud

- Ku mihkclipäävä täuskuu om, piät talvõs eläjile täüs süük olõma. ✨
- Tennüspäävä kaia eläjäsuütä, sõs piät viil olõma puul eläjäsuütä ja kats jako hinele. [hinele – endale; siin tähenduses: inimestele]
Küündlepääväl leeväkikk poolõs, tennüspääväl eläjäsuük poolõs.
- Ku puurnapääval üle riijalasõ tuiskas, sõs tulõ kuurma haino sisse osta, ku ei, sõs vällä müvvä. ✨
- Jüri kūsüs viil kuhja mäe taadõ. ✨

Karjatamine: kevadine „võtmete kätteandmine“ loomadele; varajase karjatamise tulukus

- Küündlepäiv tsiga läts kõrva paistma. [paistma – (päikese käes) soojendama]
- Madisõpääväl anti kanolõ võti kätte.
- Käädreppäävä tsiamold hiidetäs aia takka, tsiga piät sõs jo esi' hinnäst toitma nakkama.
- Kapstmaarjapäävä antavat tsialõ võti puusa pääle.
- Kapstmaarjapäävä köüdetäs tsialõ ruih sälgä ja saadõtas mõtsa.
- Kats nädälit inne kapstmaarjapäivä um jo vaia tsiaruih aia taadõ visada'; ku sõs ei saa' viil tsiga mutta minnä, sõs ei saa' inne ku pääle kapstmaarjapäävä katõl nädälil. [tsiaruih – seaküna]
- Immis olõ ütelnü': „Ku mul uma naha laiunõ lapp maad pallas om, sõs ma toida hindä ja uma' põrsa' ärä.“
- Lammas om ülnü': „Ku jo' mu naha laitu palast maad om, sõs ma inämb koolõ-õi' nälgä.“ [naha laitu – naha laiuse (võrra)]
- Üte kuu ukõrdasõ' tedre', tõõsõ kuu ukõrdasõ' karusõ'.
[Sõnamäng: tetrede puhul tähendab ukõrdaminõ kudrutamist.]
- Tsial om keväjäne muda inämb ku sügüsene süük.

Loomade toitumus ja seisund eri aastaegadel

- Kül' tuul sugi, mõtsaladõv lahutas. ✨ ✨ [lahutas – harutab lahti, teeb lahedaks (näiteks villa). „Nii õeldakse kevadisi kõhnu loomi nähes.“]

Lehmade piimaanni muutumine

- Suust nüss suvinõ lehm, hindä takast talvinõ. ☆
- Viitk võtt veerest, Jaan jaga poolõs, Piitre vii perägi ärä. ☆
- Ku kari vikahti jälile saa, sôs tõmbas lehmä piimä ar', ku jäl' tsirbi jälile saa, sôs jäl' andva' inämb piimä.

Lambapügamine

- Noorõ kuuga nurmõ pääle, vana kuuga vaõ ala.
- Jüripääväl and lammast sãrgi, mihkclipääväl kasuga.

[sãrgi – kuue, pintsaku]

Loomade tapmine sügisel

- Ku ol' mihkclipäiv, sôs lõppi oina vaiv.

Noorloomade sünniaeg

- Parõmb illadsõ' hoonakõsõ' ku varradsõmb vasik.

Loomade toitmine, hooldamine, kohtlemine

Loomad ja loomatoit: mida ja kui palju kellelegi

- Kel pallo villõ om, tuu hoitku' pallo tsiko, kel pallo rahha om, tuu nakaku' veskit tegemä. ☆
- Lammast süü läbi oherdimulgu talvõl kuurma hainu är'.

Sööda/hoolda looma hästi (siis on loom sile, veoloom veab, lehm lüpsab, kana muneb, koer haugub, kass püüab hiiri)

- Saa-ai' hää häälitsemäldä, ei sille süütmäldä. ☆
[häälitsemäldä' – silitamata; meelitamata]
- Sui' hobõst päält ja sisest.
- Hobõsõ puhastaminõ om puul süütmist.
- Hobõst aja' kaaruga, mitte piidsaga.
- Ütesä süüki anna-i' tuud hobõsõlõ tagasi, miä üte söögiga võlgu jääs. ☆
- Kui söödät, nii sõidat.
- Lehm ülnü': „Ma lää sôs läbi mää suu, ku pernaanõ mullõ niigi pallo juvva' and, et egä kõrd, ku leibä küdsä, uma käe tsiajoogi sisse mõsk.“ ☆ [mää – mäda]

Lehm ol' ülnü', et ku pernaanõ mullõ talvõl ka vai tuu käemõskmisõ

KIÄ KASSI HOIT, TUU HOIT KA HOBÕST

vii and, ku leibä kastõtas, sõs olõ ma' ka nii kimmäs, et lää kost suust läbi. [*kost* – kust tahes]

- Lehm nüss suust, kana luu vasarast. [*luu vasarast* – loob (muneb) nokast]
- Kana lubanu' sõs egäpäivi üte muna munno', ku täl edimädse keväjä haudu' lastas ja egä kõrd, ku tä munõ, mõni terä viljä andas. ✨
- Nii ku pinni söödetäs, nii pini hauk.
- Kiä kassi hoit, tuu hoit ka hobõst.

Loomade kohtlemine ja põli

Veoloomade söötmise ja piitsutamise vahekorrast

- Vanalõ hobõsölõ piitsk sõlmõga ja kaaramatt veereni, noorõlõ kaaramatt kuhaga ja piitsk sõlmilda. ✨
- Anna' piitska, söödä' peost. ✨
- Hopõn um hää, ruusk olgu' viil parõmb.

Mis hobusele kerge, mis raske; kus tal hea, kus halb

- Hopõn vidä innembä katõsa miist ku kats kabõhist. ✨
[*kabõhist* – naisterahvast]
- Hopõn vidä innembä ütesä miist perän ku üte sälän.
- Hopõn sõit innembä sõaga ku sajaga.
[*sõaga* – sõjaväega; *sajaga* – pulmarahvaga]
- Hopõn lubanu' edimädse pühä egä riikõdara jaos üte inemise kerkohe viiä, muido ei tohi' kunagi nii pallo pääle minnä.
- Joodigu hopõn jääs kõrdsi kottal saisma. ✨
- Annat tõsõ kätte hobõsõ, sõs anna' väits kah.

Kasu ja kahju loomapidamises

Loomade väärtus. Keda tulus pidada, keda mitte

- Miä sa ülearvo hobõst hoiat, susi süü üks hobõsõ liha.
- Suvirügä ja kitsõsitt ei elädä' talomiist. ✨
- Parõmb korja' munakoorõ sisse ku lehmä nissa. ✨
- Vaha om selge raha. ✨

Tulu/kulu-strateegia looma ostes või müües

- Sõkõldõga hoiat eläjä' ärä, ega' sõkõldõga osta' ei saa. ✨

HÄRÄ SARVÖ' JA
TUULÖVESKI SIIVA'
OMMA' JUUDA
KÄEN

P. M. 20

Kui palju loomi pidada, kas üks toidetud loom või mitu kehva?

Pole/on looma – pole/on muret ja kulu

- Parõmb kats kargaman ku viis vingman.
- Ega' kari anna-ai' piimä, lehm and piimä. ✨
- Hää härildä, hoolõdu hobõsilda': ei süütä, ei sõita. ✨

Tappa või pidada?

- Parõmb nüssä' ku nilgu. ✨

Loomast suurem kahju kui inimesest

- Eläjä puhkus um halõhõmb ku inemise palvus. ✨ [puhkus – ohe, ohkamine]

Loomal looma aru; pagemis- ja raevumisoht

- Hobõst söödä' ku veljä, köüdä' ku varast.
- Härä sarvõ' ja tuulõveski siiva' omma' juuda käen.
- Ega' pini hambit küsü ei.
Küsü-üi' pini su' käest hambit, ku tä purõma lätt.

Endeid, uskumusi, keelde ja taigu seoses koduloomadega

- Ku kikas perän orsile minemist kirk, sõs saa tööõõl pääväl
tööõõsugumanõ ilm: ku istu, sõs illos ilm, ku saisu, sõs sadonõ. ✨
[istu – istudes; saisu – seistes]
- Soe jälin om lammastõ õnnistus, aga' tsia jälin õnnõtus. ✨ [„Kui hunt
viib lamba, ei maksa kahetseda, sest pärast seda lambad siginevad, kui aga siga sööb
lambatalle, siis lambad edasi ei lähe.“]
- Pini keele otsan om ütesä tervüst, kassil ütesä tõpõ.
- Määntsel vasikal sündümisen katõsa hammast olõvat, tuust saavat
kaunis, kual vasikal ütesä hammast, tuust saa ülihüä piimälehm, kel
vähämb, tuu kõhnõmb.
- Häbendämi' hāmārät, pühitsemi' pümmet, sõs kasusõ' hää' härä'
ja suurõ' sarvõ'. [hāmārikku hābendämä – videvikku pidama, õhtuhämaruses
enne tule ülesvõtmist koos istudes ja juttu vestes aega veetma; vana uskumuse järgi
soodustas see loomade poegimist ja kasvu]
- Ku hāmārät piät, saava' hää' lehmä, ku pümmet piät, saava' piimä-
lehmä. ✨

TSIGA KÜND KÜTÜ NURMÕ

KALAPÜÜK JA MERESÕIT

Kalade liikumine, kudemisaeg, soodsam ja ebasoodsam püügiaeg

- Ku kõourb lahki, sôs säre kõtt ka lahki. ☆☆ [kõourb – kase(lehe)pung]
- Jüripäävän olgu' kala orrõn vai rannan. ☆☆
- Keväjä tuul särele katt sängü, latkalõ lavva. ☆☆

KÜTTIMINE, JAHIMEES

- Kütü katusõnulga' alasi kakõnu'. ☆☆
- Tsigä künd kütü nurmõ. ☆☆
- Kütt om alasi nälätsemb ku sant. ☆☆
- Kahrutapjal olgu' säng, põdratapjal kirst valmis. ☆☆

AMETID JA AMETIMEHED

Ameti saamisest ja pidamisest

- And jummal ammõdi, sôs tä and ka mõistusõ.

Amet pole koormaks ega häbiks

- Ega' ammõt süvvä' ei küsü.
- Ega' ammõtiti säläga ei kannõda.
- Ammõt ei teoda' miist, ku miis ammõtiti ei teoda.
- Ütski ammõt olõ-õi' nii sant, et tä miist är' ei toida. ☆☆
- Ammõt kõik, miä leibä and, ketrüs ei toida' kedägi.

Mativõtmine, nõõrimine

- Kõrdsimiis ja möldre ei saa' taivahe: kõrdsimiis ei kalda' topsi täüs ja möldre võtt mati kuhaga. ☆☆
- Möldre matti ja kõrdsi kopkat ärä' kisku', muido ei olõ' sul õnnõ. ☆☆
- Ei olõ' vaia munna munaga vaheta.

Teistele teeb, ise ilma

- Sepäl ei olõ’ kirjõst ja kängsepäl saabast.

Ametimehel liikuv eluviis

- Kuulmeistre kraam um egä kõrd perärii pääl. ☆☆ [perärii – kelgu]
Kuulmeistre ja mõtsavahi tross om alasi vankri pääl.

Mõnda ametimeeste lastest ja sigadest

- Opõtaja puja’ ja möldre tsia’ omma’ ütesugudsõ. ☆☆
- Kõrdsimiihi latsõ’ ja möldre tsia’ ollõv kõgõ halvõmba’ looma. ☆☆

Ametimeeste võrdlusi ja iseärasusi

- Sepp ja tsiga tegevä’ vanast vahtsõ: sepp ravvast, tsiga sitast sõnnigu.

ERI ELUKUTSETE KÕRVUTUSI. PÕLLUTÖÖ EELISTAMINE. ÜHEKSA AMETIT – KÜMNES NÄLG

- Ammõdimiis om aotlinõ rikas, põllumiis om põlinõ rikas.
- Põllumiis maka, põld kasus; ammõdimiis maka, ammõt ka maka.
- Ku kütt lätt mõtsa, sõs panõ’ pada kummalõ, ku kalamiis kalalõ, sõs pada tulõlõ.
- Kalamiis toit ar’ kassigi, jahimiis toida-ai’ kedägi.
- Ütesä ammatit, kümnes om nälg.

SÕIDUD JA KÄIGUD. MAJAPIDAMISTÖÖD. RIISTAD, EHITISED, KEHAKATTED

TEEKOND, SÕIDUD, VEOD

Teekäik (mitmesugust)

- Olõ-õi' Riig riida takan, Tarto tarõ takan. ☆☆
- Kõndjal olõ-i' kraami üten. ☆☆

Otse või ringi?

- Parõmb mine' ütesä verstä ümbrest, ku ütte õiõndama nakkat. ☆☆
- Innemb silla kaolt ku silmält. ☆☆ [kaolt – kaudu]

Öömaja

- Olõ' hummogu varra tiil, õdagu varra üümajal. ☆☆

Sõidud ja veod. Tee

- Hopõn vidä kuurma, tii vidä kats. ☆☆
- Ega' kuurma kuurmalõ veli ei olõ? ☆☆

Ree- ja rattakalender

- Ku kats nädälit inne kapstmaarjapäivä riivehmrit vällä käänä ei', sõs tallitat viil kats nädälit pääle kapstmaarjapäävä rekiga.
[rekiga – regedega]

Veskil ja sepil käimisest

- Kikka aigo kivile, inne valgõt sepile. [kivile – veskile]
- Aoga sepile ja kikkaga veskile. ☆☆ [aoga – koiduajal]
- Veskile ja sepile mine' varra, kõrtsi ilda.

METSA- JA E HITUSTÖÖD. HOONED. KÜTE, VALGUSTUS

Puude istutamine ja raiumine.

Küttepuid. Eri puuliikide omapära

- Nõglapuu lõigatas vanakuu kuivaga, lehepuu noorõkuu kuivaga.
- Parõmb kae' sitja silmä ku puuragoja silmä.
Parõmb saisa' sitja man ku kilalahkja man.
- Ku saagõ ei viili', sõs viil saag sinno. ✨
- Pikä riida viät, lühko vao künnät. ✨
- Panõ' sa raaksõ' ahjo vai panõ' kuld ahjo, üts iks är' palas. ✨

Maja jm hooned. Ehitustöö

- Maja olõ-õi' korvikõsõs kutä. ✨
- Majja alosta' kõva aoga, riistapuu rao' pehmega. ✨
[Kõvad ja pehmed ajad vahelduvad kuutsükklis.]
- Kata' katus vana kuuga, aid ti' noorõ kuuga, sõs saais kavva.

Tulekahju

- Tuli ütelnü' vanastõ: „Kaegõ' perrä, ku ma kämble laiu olõ, sõs ti saat mu kinni' võtta, aga' ku ma sülega mõõta' olõ, sõs inämb ütski minno kinni' ei võta.“ [sülega – süllaga]
- Tulõ kõtt om suur. ✨
- Varas jätt vaja saina, tuli ei jätä' midägi. [vaja – vaia, st nagi]
Varas jätt õks vajagi saina, tuli ei jätä' tuudki.
Varas jätt iks varna saina, tuli jätt tuhaunigu.

Tuli, valgustus

- Är süläku-ui' tullõ, tuli um vanõmb, ku sa' olõt. ✨

Suits, soe, külm

- Kon savvu, säääl lämmind.
- Parõmb om lämmind müvvä' ku osta'.
- Külm om laisa kubijas. ✨

ASJAD, RIISTAD, ANUMAD

• Asja hoidmine, kestvus

- Ega' saiswa asi süvvä' küsü-üi'.
- Asi olgu' alalõ, tulgu' tarbis vai tulõmalda' ☆
[vai tulõmalda' – või ärgu tulgu]
Olgu' ašas, är' tulgu' tarbis.
- Rii ja ratta surm iks tii veeren.

Tööriistad, nende kvaliteet

- Hää' riista' puul vaiva. ☆☆
- Kang om kats miist. ☆☆

KEHAKATTED JA NENDE VALMISTAMINE

Ketramine ja kudumine

- Saa-ai' kangas karõldõn. ☆☆
- Kiird lang kinnätüs, loid lang loksatus. [kinnätüs – kestab, peab vastu; loid – lauge, vähese keeruga; loksatus – venib järele]
- Seen'i' ku kiird viil kergähäs, um jo loid lagonu' ☆☆
- Hää häedä', kinä kedrädä', kutõn nõna nõõgun. ☆☆
[häedä' – heietada; kutõn – kududes; nõõgun – nookus, kummargil]
- Virgal villa', laisal lamba' ☆☆
- Sõkõ jalg sõkk, pümme jalg pidä.

Lina ja villa võrdlus

- Paklanõ kasus paiun, villanõ ei vinnü' laudangi.

Rõivad ja jalatsid

Kuidas ise, nii riie.

Meest tuntakse kehakatetest

- Kui miist, nii kübärät; kui katlat, nii kaast.

**Parem kehva kehakattega kui paljas;
parem paigatu (või paljas) kui katkine;
ihu tähtsam kui riie**

- Olõ-õi' jämme rõivas alastus, aganinõ leib nälg.
Ega' jämme hamõ olõ-õi' alastõ ja jämme leib olõ-õi' nälg.
- Parõmb vahtsõnõ paik ku vana mulk.
- Parandõt vana sais vahtsõ iä. ✨
- Parõmb kängälda' ku jalolda'.

Hästi süüa või hästi riides käia?

- Tühä kötuga läät är' üle välä, aga' pallalt ei saa' minnä.
Söömäldä' läät üle söödü, alastõ saa-ai' üle aia.
- Näe-ei' tuud kiäki, miä kötuhn um, tuud nätäs, miä sälähn um.
- Siidi' pääl sibises, sõkla' kötun kōsisõsõ. ✨
Pääl siid sibises, olõ' kötun kōsisõsõ.
Sõkla' kōsisõsõ' kötun, a lipski' ripsvä' rinnan.
- Poodiperse', naadimago; sõklõ' kötun kōsisõsõ', lindi' rinnan
libises. ✨ [libises' – lehvivad]

Suur ja väike jalats, kinnas, rõivas

- Kitsas kinnas, avvar tsuug. ✨
- Pikkä veetäs perän, lakka kandas kaalan, lühükeist, ahtakõist ei olõ
kohegi panda'.
- Parõmb korv kundsan ku vill varbin. [korv – siin tähenduses: tühi ruum]
- Parõmb vill varban ku korv kundsan.

Müts

- Narri' miist, är' narku' mehe kübärät.
Trotsi' miist, aga mitte mehe mütsü.

Rõivad külmaüksena.

Ketramis-, kudumis- ja rõivastumiskalender

- Kül'm küsüs kindit, hall hahku kaputit.
- Kül' päiv pälkäs, lumi luikas. ✨ [pälkäs, luikas – pleegitab, valgendab
(luikvalgeks); selles tähenduses esinevad need sõnad ainult vanasõnas]
- Hädä häide kiirdjäle, viga villa keträjäle. ✨
[„Nende kohta, kes lihaheitel tööd teevad.“]

PUHTUSEPIDAMINE, SÖÖDIKUD

Pesemise ja puhtusepidamise tähtsusest

- Puhtus um puul ello. ✨
- Puhtus, huulsus, parahus panva' tohtrilõ ussõ lukku. ✨

Puhtusega ei maksa liialdada. Mustus pole suur viga

- Muda ei olõ' rasõv – mõsõt ja lätt är'. ✨
- Uhkõlt pallo huult, valgõlt pallo vaiva. ✨

Saun, vihtlemine

- Sann jahus üte peräst niisama ku ütsä peräst.

Kirp

- Kirp lätt innembä Riiga ku sanna. ✨
- Kirp kaivaś kõrra: „Jummal hoitku' minno pümme kätte saamast-jäämäst, sõs olõt kadonu.“ [Tänu oma taju teravusele suudab pime inimene kirpu kindlamini kinni hoida.]

BIOLOOGILINE INIMENE

INIMESE VÄLIMUS. PSÜÜHILISTE KVALITEETIDE ENNUSTAMINE FÜÜSILISTE JÄRGI

Kasv, jõud, tüsedus

- Suurus ei olõ' kinkagi tarkus.
- Matal võtt niikavva maŕa maast ärki, ku korgõ viil kumardas. ✨
Kunas korgõ kumardas, seeni' matal maŕa võtt.
Innembä võtt lühukene maŕa maast, ku pikk tähe taivast maha' tuu.
- Nika pikk pirru võtt, ku lühkene lüügeles. ✨
[lüügeles – rabeleb, tükib (kuhugi)]
Pikk niikavva pirru parsilt ärki võtt, ku lühkene lüügeles.
- Kon rõuku, sääł rammu, kon väke, sääł mäke. ✨
- Kon härgä, sääł sarvõ; kon mäke, sääł väke.
- Kel kere, sel kõmu. ✨ [kõmu – jaks, jõud]

Käed ja jalad

- Kon härgä, sääł sõrga.
- Käsi käele rüüvli, jalg jalalõ veli. ✨ [Üks käsi võib teisele haiget teha, näiteks sisse löigata, jalad aga toetatavad üksteist, näiteks vigastuse või kukkumise korral.]

Nägu

- Miist tunnus näost.
- Hapõn mehe au, tilk mehe tigo.
- Heldel harva' hamba', kitsil paksu'. ✨

MAGAMINE, UNI

- Uni and süvvä'. ✨

- Magajal päts pähütsen. ✨
Vihastaja saa vitsa, magajalõ pandas päts pähütsehe.
- Magaja jago pandas paigalõ, vihastaja jago süvväs ärä.
Magajal um osa, vihastajal ei olõ' ossa.
Kiusaja jago süvväs ärä, magaja jago jätetäs alalõ.
Magajalõ jätetäs jago, külänkäüjale vesi liuda.
- Uma uni, tõõsõ tüü. [Palgalise töö kuulub teisele, uni endale.]
- Ligi luud liha armas, ao tullõn uni armas.

TOIT JA SÖÖMINE

Toidu vajalikkus ja tähtsus. Austus toidu vastu, käitumine söögi juures

Toidu tähtsus. Söömata ei saa elada

- Ega' sa tuulõst ei elä.
- Leib ja suul om vana.
- Ei kannä' sa' leeväkotti, leeväkott kand sinno. ✨
- Üü koolõs, ega' kõtt ei koolõ. ✨

Austus toidu vastu, lauakombeid. Sööjal pikk käsi

- Pallõ' paa-alost, kumarda' kooguasõnd. ✨
- Sällüle süüjäl säidse pattu, küllüle süüjäl kümme pattu.
- Süüjäl olgu' pikk käsi, aga lüüjäl lühükene.
Süüjäl om pikk käsi.
- Süüjäl om käsi kuvvõst jakat. [„Küünib igale poole juurde.“ (Tartu)]

Küll toit sööjaid leiab

- Kül' leib latsi löüd. ✨
- Karask kastjal, leib süüjäl. ✨
- Ega' värski leib ei lää' hallõhe. ✨ [hallõhe – hallitama]

Söögist sõltub töõjoud: söõnu jaksab teha, nälginu mitte; kes tubli söõma, see tubli tööle (ja vastupidi)

- Kiä süü, tuu lüü. ✨

- Ku suu süvvä, sôs käe' ka lüvvä. ✨
- Kui kõrti, nii sõitu. ✨
- Kest ei olõ' süüjät, tuust ei olõ' ka tegijät. ✨
- Tühi kõtt ega' tühi kott ei püsü' pistü.
- Tühi kott ei saisa' pistü.
Tühi kott ei püsü' pistü.
Ega' tühjä kotti ei saa' pistü aia.
- Keskpaik tühi, tüü rassõ. ✨
- Süüjale pandas ette, vidäjale taadõ. ✨

Söönu hea sööta

- Parõmb söönüt süütä' ku näläst ravida'. [*ravida'* – toita]
- Pallos söönü' tsiga süü.

Nälg, tühi ja täis kõht

Pikk peenike ja lühike jäme nälg

- Parõmb pikk ja peenükene nälg ku lühükene ja jämme nälg.

Nälg on kibe ja ebameeldiv, mõjub meeleolule ja välimusele

- Söönü' pini ja söömäldä' inemine om vihas. ✨
Söönü' pini ja söömäldä' inemine omma' kuřa.
- Ku keskkotus kõva, sôs laulva' mõlõmba' otsa.
Ku keskpaik kõva, sôs mängvä' mõlõmba' otsa.
- Kõtt täüs, miil hää.

Nälg on kuri kubjas: sunnib tööle, kuritegudele, ohtudesse, alandustesse jne

- Kõtt um kõgõ kuřõmb kubijas.
- Näläne tsiga tsung õdagu kah. ✨
- Hädä aja härä kaivo, nälg soe karja.
- Hädä aja härä kaivo, nälg aja näütsigi vargilõ.
- Nälg oppas nõidma, külm oppas tandsma.

Nälg teeb toidu magusaks, sunnib kõike sööma, teeb aplaks ja täitmatuks

- Suurõ põvvaga kõik palas, kangõ näläga kõik süvväs. ✨

- Nälg om kõgõ targõmb kokk.
- Tühi kõtt ei jäta' putro lavva pääle. ☆

Söögi maitse ja toiteväärtus. Hea ja kehv söök. Kokkuhoid söögiga

Suu tunneb maitset, ihkab paremat. Maius.

- Suu tund sooladsõ aša, kaal karvadsõ pala. ☆ [kaal – neel, kurk]
- Ega' tõsõgi suu sarvõst ei olõ.
- Hää süüjä suust, makus makja meelest. ☆
[„Kui söögiga rahul ei olda, siis trööstitakse nii.“]
- Ossa süü' ku mäke. [„Oma jagu on tulus süüa, ei lõpe ruttu otsa.“
(Maarja-Magdaleena)]

Toitude hinnanguid ja võrdlusi tugevuse ja jagususe poolest

- Liha, leib um mehe süük, pudõr, kapsta' vasigajuuk.
- Kiisla om üle aia karada'.
- Heigo süü kiislat, saa katusõ pääle kaia' õnnõ, nii nakkas jäl' süvvä' tahtma.
- Kapst mu kala, lagaleht mu latik.

Küps ja toores

- Susigi tuurõlt süü, kavvõdahe kargas. ☆
[„Üldäs toolõ, kiä taha ai midäge toorõst süvvä.“ (Setu)]

Paks parem kui vedel, rasvane parem kui vesine.

Parem veidigi väge toidus kui üsna ilma

- Parõmb pala paksu ku maotäüs vedelät. ☆
- Otav kala, laih liim.
- Parõmb üts täi katlan ku ei üttegi kapstapään.
- Kül' saa viländ vedelät, üle huultõ hudilat. ☆

Toidud, millega leiba ei sööda

- Ual um eski leib puuhn. [puuhn – põues]
- Pudrol leib puuhn. ☆
- Leib om leeme all. ☆ [„Kui supi kõrvale leiba küsitakse.“]

Silk, leib – tõhus igapäevatoit

- Süü' silki, hiidä' vâlki. [„Tii' tüüd kõvastõ.“]

Sool kui maitseaine ja isupeletaja

- Parõmb suutäüs soolast ku maotäüs magõhõt.
- Suul süänd riku-ui', kipõ vits luid riku-ui'. ☆
- Suul süäme mürk, leib iho hark. ☆
[mürk – teras (sellest tehti raudriistade terad)]
- Kiä soolast süü, tuu rauda lüü. ☆

Liigne maius ja raiskamine, aga ka ülemäärane koonerdamine söögiga toovad kahju

- Parõmb pala hoiõtas iks perrä. ☆
- Är' harigu' magjahust ajama: üts naanõ süü ärä' ütsä lehmä koorõ. ☆
- Majas mao palotas. ☆

Makjal mago palas, kõrgil kõtt kuios.

- Paks pada palotas pudro. ☆ [„Liig kange valitsus, hirm laste kottal.“]
- Vatsk maja loodus, pudõr perre piätüs. ☆
[perre piätüs – pere kooshoidja]
- Vatsk aja vargilõ, sakõ putr santma.
- Sakõ aja santma, vetel vidä viirde. [„Vedeläga saa iks pikembält.“]
- Sakõ pudõr laoda-ai' latsi, vetel kül'. ☆ [Tõenäoliselt tähendab seda, et paks puder (ehk jõukus) lubab lastel koju jääda, vedel puder (ehk vaesus) sunnib lapsi kodunt välja, näiteks teenima minema.]
- Kala ütelnü' vanast: „Jummal hoitku' minno nii rikka kätte saamast, kiä mu är' nilg ja kõik maha' viskas, ja nii vaesõ kätte, kiä kõik är' süü.“

Kõhutäie suhtelisus. Mõõdupidamisest söömisel.

Liigse apluse kahjulikkus

- Süük sünnüs söögi pääle, lüük ei sünnü' löögi pääle.
- Ega' kõtul miilt ei olõ, ku hindäl miilt ei olõ. ☆
- Ega' hää ruvva peräst kõttu är' ei vöi' rikku. ☆
- Süü' ja mõista' miilt.
- Inämb jumalaandõl jakku ku ahnõl kõttu.
- Innembä mago lahegu', ku hüvvä ruuga üle jääs.
Parõmb kakkõgu' kõtt, ku hääd ruuga üle jääs.

Mida on, seda süüakse. Kui pole paremat, aitab halvemgi; saab läbi söömatagi.

Osav keetja tuleb toime vähesegagi. Vesi jm „toidujätatud“

- Miä kaon, tuu katlan, miä lehmä nisan, tuu lavva pääl.
- Süü' sös ka, ku ei olõ. ☆☆
- Susi söömäldägi sille.
- Hää pernaanõ kiit rattapulvast ka pudro. ☆☆
- Akan armas leevä jakk, vesi pikk piimä jakk.

Solgist ja kõlbmatust toidust

- Kõik ei kõlba' süvvä', mis silmäga näet. ☆☆
- Tsołgisurma ei olõ' kiäki koolnu'.

Leivategemisõpetusi

- Nii kavva kasta' leibä, ku ahoots lätt likõs.
[ahoots – siin tähenduses: leivasõtkuja otsaesine]
- Nii kavva leib kastõti, kooni' leib nakaás vasta kõnõlõma.

Humoristlikke definitsioone ja õpetusi toitude ja nende söömise kohta

- Jahukört om Lihvlandi kohvi. ☆☆
- Süü' errä, piistä' perrä. ☆☆

Söögikorrad. Söömauni

Söögikorrad. Õhtune kõhutäis

- Süü', ku süä kuts.
- Süümaig sös, ku süvväs, lõuna' sös, ku peetas, õdak iks um uma ao pääle. [süümaig – ennelõunane tugev söögikord]
- Innembä jätä' aestaga palk ku õdagunõ süük.

Söögikordade arvu kalendaarne muutumine

- Pääsläne tuu üte söögiao. ☆☆

- Ku sügüse kurõ' är' läävä', sôs veevä' lõunõ üten är'. ✨
[„Ku kurõ' joba läävä', sôs ol' naat vanast kats kõrd pääväs süvvä' andma, õdagu ja hummogu, lõunat ei olõ' ant inämb.“]

Söömauni

- Pääle pudro puul tunni puhada', pääle kapstidõ ja kardokidõ kats tunni puhada'. ✨

Söömine ja seedimisprotsess

- Süü' kulda vai mulda, sitminõ üttemuudu. ✨
- Ärä' kaegu' süüjä suud ega' magaja und. ✨
- Kiä tiikäüjät keeldä' või.
- Kusi ilma peerulda' nigu laul, miä riimildä'.

VIIN JA TUBAKAS

Joomine, viin ja õlu. Kõrts

Viina toime on tugev; viin läheb magusaks

- Joodikul lätt viin magusas. ✨

Joomine ja söömine

- Jooginälg om iks suurõmb ku sööginälg. ✨

Viina toime emotsioonidele, mõistusele, kõnele. *In vino veritas*

- Söönü' pini kõva haukma, juubunu' miis kõva kõnõlõma.
- Viin tege sõbras kõik. ✨
Ku viina om, sôs om sõpro.
- Viinal um velitsit, ollõl um umatsit. ✨
Ku um sõira, sôs um sõpra, ku um olt, sôs um umatsit.
- Viin võtt mehe meele, v... võtt mehe viha.
- Joodigu jutt vai varga laul.
- Targalt mõtlõt, puřon ütlet.

VIINAL UM VELITSIT, OLLÖL UM UMATSIT

Viin ja kõrtsiskäik raiskavad aega, kõrtsist raske lahkuda

- Kõrdsipink om tõrvanõ, säält ei saa' üles.

Viin laostab vara ja tervise, hukutab hinge, viib hauda, põrgu jne

- Pallo no hata kaalan valõ' püsüs, nii pallo joodigu käen raha. ✨
[valõ' – verivorst]
- Viin aja viletsüste. ✨
- Viinaklaasi upus inämb inemiisi ku merde.
- Viin ja pairas mõlõmba' omma' su hinge hukkaja'. ✨
[pairas – teatud (eelkõige pudeli-) õlu, algselt Baieri õlle tähenduses]
- Hoorä ikminõ, varga vanminõ ja joodigu jumalapallõminõ om üts hää kõik.

Joodiku naine ja joodik naine

- Ku miis joodik om, tuud ei panda' tähele, a' ku naanõ juu, sõs tiid kõik ilm. ✨
- Miis juu, puul majja palas; naanõ juu, kõik maja palas.
- Ku perremiis ütsindä juu, püsüs talo, a ku ka pernaanõ juuma nakkas, sõs tulõ majast vällä minnä. ✨
- Joodikul omma' lakõ' latsõ', tuimal imäl laisa' latsõ'. ✨

On joomisest hullemaid pahesid: laiskus, vanadus jne

- Parõmb mehe man viinahais ku mullahais. ✨
- Põld joodikut perremiist ei põlõ', põld põlg meistrit perremiist. ✨
- Huur külähñ, külä hukahn, joodik majahn, maja joonõhn. ✨

Joodikul on õnne; jumal hoiab joodikut, annab talle;

joodiku raha ei lõpe

- Susigi and joodikulõ andis. ✨
- Joodik ja kass – kumbki ei saa' maha'sadamisõga haigõt. ✨
- Joodikul omma' pehme' kondi', maha' satan ei saa' haigõt. ✨
- Joodikut õnnistas jummal.
- Joodikut jummal armastas, joodikulõ andasõ' kõik patu' andis.
- Joodik juu, joodik saa, joodikulõ jummal and.
- Joodikilõ jumalast jago, söögijago ja joogijago.

Joo, aga pea piiri! Kuidas mees, nii mõõt. Viin ei kipu ise kallale

- Juu' viin ja mõista' miil. ✨

Juu' viin ja mõista' miil, ärä' olku' tatiisiin.

Juu' viin, joogu-ui' miilt.

Piä' pääd ja mõista' miilt.

- Võta' üts, om süä kinni, võta' kats, om kõttki täüs. ✨
- Suutäüs rohos, tõnõ rõõmus, kolmas kurvastusõs.
- Suu om süäme mõõt.
- Miä miis, tuu tops, miä naanõ, tuu kats.
- Viin ei tulõ' kinkagi pääle, ku esi' viina pääle ei lää.
Viin ei tükü' kinkagi pääle, ku esi' ei tükü' viina pääle.

Viina „positiivseid“ toimeid ja funktsioone:

kaotab mured, on rohuks, pidujoogiks. Joomakombeid

- Juu' viina, sõs ei olõ' sul piina. ✨
- Viin vaest rõõmustas, suul süänd kinnitäs.
Suul süäme kinnitüs, viin vaesõ rõõmustus.
- Ku ei olõ' surmatõbi, saa viinast abi.
- Viin om külmäruuh. ✨
- Viin om kõturuuh.
- Viinaga sünnüs inemine ja viinaga viiäs maaha.
- Kelle käehn, selle suuhn.

Õlle valmistamine

- Ull tege ka ar' ollõ, ku tark linnasõtegiä um.

Piip

- Ilma piibulda' miis om ku ilma hannalda' pini. ✨

HAIGUS JA TERVIS

Tervis on suur rikkus, kallim kui raha ja toidus

- Tervüs um kõgõ suurõmb rikkus.
- Ku käsi-jalg terve, ega' sõs vaenõ ei olõ. ✨
- Kel tervüs um, tuu või varra saia, aga' varaga tervüst inämb ei saa. ✨

Haigus tuleb ootamatult, taandub visalt

- Tõbi tulõ-õi' täniten.
- Tõbi hobõstõga tulõ, härgiga lätt.

Tervis ja välimus, toitumus, söögiisu

- Nägo tõsõ nätä', tervüs hindä teedä'. ✨
Nägo om muidõ nätä', tervüs hindä teedä'.
- Süüjäl vesi sarna pääl, põdõjal pösõ pääl. ✨
- Kül' luu liha löüd.
[„Nuur ineminõ vai elläi või viil rammu minnä, ku häste süvvä' saa.“ (Setu)]
- Ku tervüs käen, sõs ei näe' nälga. ✨

Haiguste, valude spetsiifikast, kergusest ja raskusest

- Ütsä nädäli peräst kaosõ' üütõbõ'. ✨
- Sitt silmätõbi, kõhn kõtutõbi; hambahalu, varbavalu – tuu võtt mehe meele pääst.

Haiguste seos kalendriga

- Tiiskusõn koolõsõ', kas leht sügüse lätt puust vai leht keväjä tulõ puuhtõ'. ✨

Haigus ja abi

- Arsti käsi, jumala abi; egäl tõbõl uma tohtri, egäl hädäl uma arst. ✨

Haigus ja surm; haiguse vastu on rohtu, surma vastu mitte

- Kel surmahädä, toolõ avida-ai' määnegi rohi.

SURM

Inimene on surelik; surm on möödapääsmatu, tuleb kunagi ikka; surma eest ei saa pageda

- Kõgõst saat ilman üle, kääpäst üle ei saa'. ✨

Surm ei tule hõlpsasti, põhjuset

- Surm olõ-õi' kodapoolitsõs, kiä sõs tulõ vai lätt, ku taht.

Surm võib tulla igal hetkel, ei teata ette

- Sündumise paika tiiät, kuulmisõ paika ei tiiä, kohes koolõt. ✨
Söödü tiiä, kon sündü, kanarigu, kon kasvi; kolka ei tiiä, kon koolõ,
ja paika ei tiiä, kohe pandas.
- Nõna otsa näet, ega' iä otsa näe-ei'.
- Hummogult kuld, õdagult muld.
Täämbä kuld, hummõn muld.
- Hamõ' um kül' ligi kihä, surm um viil ligembän.
Hamõ' om lähkesen, a surm om viil lähembän.
- Surm ei tuu' sõnna ette.
Surm ei saada' tiidu ette. [tiidu – teadet]

Surma ootuspärasusi ja paradokse:

tõbise ja terve, vana ja noore surm; surm ei taha pakutut

- Vanal kohus koolda, hallil tarvis hauda minnä.
- Vanal inemisel um jo jalg havvahn, tõõnõ um jo kah veere pääl.
- Miä om vaia vanalõ – muud ku lapjuga liiva persehe.
- Vanal om surm silmi iin, noorõl sälä takan.
- Kuri om noorõlt är' koolda, vaiv om vanalt tüüd tetä. ✨
- Vasiga nahku om rohkõmb turul ku vana looma nahku.
- Visa elo viletsil, kavva õnnõdu' eläse'.
- Kiidsja puu ei sata' maha. ✨
- Ängätüt susi ei süü', pakutut surm ei taha'.

Surnu matmine

- Kinkal hais nõnna lätt, kül' tuu matt.

Suhtumine surnusse: leinamine, respekt;

surnu vähendab kulusid

- Kuri um kuulja pääle võlssi'.
- Matusõ' üteldäs rõõmupäävä, riskädsi' kurbusõpäävä. ✨

Surnu ei tule tagasi; surnuga ei saa

enam kohtuda (elavaga saab)

- Kiä koolõs, tuu kodo lätt; kiä eläs, tuu ette putus.
Kiä koolõs, tuu kodo pases.
- Kivi ei saa' kivi mano, mägi ei saa' mäe mano, inemine saa iks inemisega kokko.

**Surm lõpetab kõik maised tööd, mured,
rõõmud jne, annab rahu ja puhkust**

- Ega' tüü inne ei lõpõ', ku kats kätt rindo pääle pandas.
- Süü', niikavva ku uma' silmä' vallalõ.

EAD JA SOOD. ARMASTUS. PEREKOND JA KODU. SUGULASED

NOORUS JA VANADUS

**Inimese iga, selle kestus, tagasipöördumatus,
sõlmpunktid, etapid jne**

- Egäüts taht kavva ellä, kiäki ei taha' vanas saia. ☆
- Aig joudnõs, vari piknes. ☆
- Ku miis katõkümne aasta vannu om, sõs om tä kõgõ ilosamb, ku kolmõkümne aasta vannu, sõs kõgõ kõvõmb, ku neläkümne aasta vannu, sõs kõgõ targõmb, ku viiekümne, sõs om kõgõ rikkamb.

**Noorus kui külviaeg: milliseks nooruses kujuned,
selliseks jääd; nooruses õpitakse, vana ei muutu
ega arene enam; tööta ja kogu noorena, siis on vanana võtta**

- Kiä karussõs ei olõ' olnu', tuu ka mehes olla' ei mõista'.
- Miä noorõlt opit, tuud vanalt piät.
- Miä hummongult ei olõ' opnu', tuud ei opi' õdangult ammuki. ☆
- Mis Juks ei olõ' opnu', tuud Juhan ei mõista'.
- Midä varsan opit, tuud vanan piät.

Hopõn varsan muu võtt, valitsõs niikavva ku vanani'. [muu – moe,
kombe, teguviisi]

- Midä kutsikun opit, tuud vanan pinin piät.
- Ega' vanna kahru ei jovva' tandsma opada'.
- Nuur puu painus, vana puu murrus. ☆
- Ku laisk olõt latsõpõlvõst saani', sõs nälgå näet, ku vanas saat. ☆

**Noor on tugev, terve, sitke, agar, tuline, ilus jne; vana on väeti,
tõbine, rabe, tuim, näotu jne. Vanadus on rõõmutu ja vaevaline**

- Noorõl iks nukusõ silmä, vanal varõsõ silmä. [nukusõ – nugise]
- Vana tatt om liuhka pallo võrksamb ku pistü. ☆ [Vanasõna seostub muinasjutuga „Tamm ja puravik“. Siinkohal J. Gutvesi saadetud variant Rõugest: „Lambatatt (puravik) kasvanud ühe päevaga ligi tamme nii suureks, et ütelnud

tammele: „Tamm, pakõ' iist! Tatt lagunõs (kasvab)!“ Öösel tulnud külm öö, hall, ja seenetatt külmunud ja langenud sulades küljele. Tamm seda nähes küsinud: „Milles sa ei lagunõ' nüüd ja ei kasu?“ Tatt vastu: „Tatil parõmb küllüle olla!“ Nõnda ütles tihti vanaema, kui õhtul sāngi selili laskis: „Vanal tatil um parõmb küllüle olla!“ Mõne korra ütles ka ennast meheks arvates: „Küllüle miis um võrksap,“ s.o kärmem, ergas.“ Sama muinasjutuga seostub ka teine vanasõna: „Küllüle ollõn miis iks võrksamb.“]

- Inemine lätt vanõmbas, tõbi noorõmbas.

Esi' läät vanõmbas, hädä lätt noorõmbas.

- Vana hopõn pinele ni krungitsalõ. ✨ [krungitsalõ – rongale]
- Tütrik küdsä är' põrsa põlvõ otsan, kana kandli all. [kandli – kaenla]
Mõrsja um kuuma verega: praat põrsa põlvõ otsahn, haud
kanamuna kandli all.

- Lääts esi' vanas, lätt õnn ka vanas.
- Taha-ai' vana vallatõlla, napukubu naľatõlla. ✨ [napu- – rukkiõle-]
- Vana' päävä' vaivapäävä, murrõpäävä' musta' päävä.
- Vaiv om vanas saia, hää om vanan ellä.
Vaiv vanas saia, vanahn hüä latsõ elo.
- Vana olgu' vaiki, sant saisku' paigan. ✨

**Noor on rumal, oskamatu, vana on tark,
kogenud; vanad nõule, noored jõule**

- Vana nõu om ināmb ku noorõ tego.

Vana on kaval, kogenud: oskab ohte vältida, heast lugu pidada jne

- Oppa' sa vanna santi likatama.

Austa vanu, suhtu neisse mõistvalt

- Halli pääd avvusta, kulupääd kumarda.
- Vana halli pää iin piät sa üles saistama ja avvu andma. ✨
- Vanna ja vaest är' naardku, joodikut naara.
- Vanna naara' ja avida.
- Võta' vana sõna, ärä' sõõgu' vana ossa.
Kuulõ' vana sõna, sõõgu-ui' vana ossa.

Mitmesugust east, noorusest ja vanadusest

- Nuur pini, terrāv hammas.
- Mārāhopõn ja vana naanõ sõövä' pallo.

LAPS. LAPSED JA VANEMAD

Rasedus ja lapse sünd

- Miis lätt tii pääle, võtt kalmu kaala; naanõ lätt nulka, võtt kalmu kaala.

Väikelaps, tema hooldamine ja imetamine.

Amm, lapsehoidja

- Hää lats ossõndas, paha lats pasandas.
- Kõhna pinni ei massa' pitä, kõhna last ei taso' soeta. ✨
- Väikene lats ütelnü' vanast: „Ku mul hamba' tulõva', sös kütke' sanna, ku puid ei olõ, sös kas viisrääkidega, miä tii veerest lövvät“. [*viisrääk* – tõenäoliselt sama, mis „viis(k)rajak(as)“, kõnekeelest kadunud sõna, mis tähendab mingit rämpsut (viisujäänuseid?)]
- Härmävitäi jätä-äi' munna ni lats ei jätä' umma luttu. ✨
- Tuli ei taha' tuhnäkut tegijät, lats laiska hoitjät.
Latsõ' taha-i' laiska hällütäjät, tuli tuhnäkut tegijät, pudõr pussakut puhkijat.
- Purõtajalõ pudi, süütjäle sülg. [*purõtajalõ* – peeneks mälujale; *süütjäle* – söötjale]
Süütjäle jääs sülg suuhtõ, purõtajalõ puru.

Nimi

- Ega' nimi miist ei narri', ku miis nimme ei narri'.
- Nimi ei purõ', ei poksi', ei lüü', ei lömmüdä', ei aja' aida ka maha'. ✨
[*ei lömmüdä'* – ei halvusta]
- Hää latsõl mitu nimme.

Lapse kasv ja areng, ealine omapära

- Üüvannu tund üsä ja päävävannu pähüdse.
- Rakk eläs kutsikan eloiä. [*rakk* – väike koer, rakats; *kutsikan* – kutsikana, kutsika kombel]

Prognoose lapse tulevaste omaduste ja käekäigu kohta.

Inimese iseloom avaldub juba lapsena

- Kiä latsõlt tatinõ, saa targas.
- Kiä noorõlt väega tark, tuu ka noorõlt koolõs.
Kiä sääne tark lats um, tuu iks um surma pala.
- Hää lats tunnus hällü, kaunis karja.

- Varsast valitas hää hobõnõ, kutsikast kuri pini.
Kutsikust näüs kuri pini, varsast vali hopõn.

Kuidas vanemad, nõnda lapsed (pärilikkus, eeskuju)

- Määntse' vanõmba' iin, sääntse' latsõ' takan. ✨
- Kui immä, nii tütärt.
- Esä oll' joodik, poig oll' joodik, pujapoig sai hullõmb joodik. ✨
- Imäst tundas tütärd, märäst varsa.
- Sukku läävä' soe puja', immä immise latsõ'. [*sukku* – suguvõssa]
- Kui kand, nii võso.
- Oravits kannu-ai' ubinit. ✨
- Lepä kannust ei kasu' uibut.
Ei kasu' kunagi kuusõ kannu pääle kõivo.
- Nii kuis uibu, nii ossa.
- Upin ei sata' uibust kavvõhe.
- Nigu kand iin, nii kuku' takan.

Lapsed vanemaist erinevad, ei jätka vanemate kurssi.

Vanemate pahed, päritolu jms ei loe

- Must kana munõ valgõ muna. ✨
- Olgu' mu esä kits vai sikk, ku ma esi' õnnõ miis olõ.
- Mis esä kořas üsaga, poig pillõl hõlmaga.

Kus elamist, seal lapsi.

Parem lastega kui lasteta

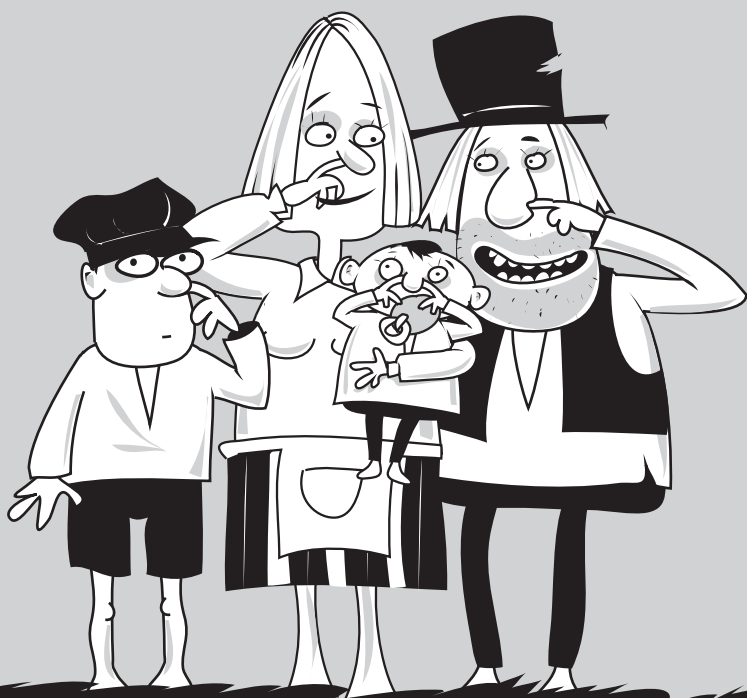
- Ega' kana inne haudmist maha' ei jätä', ku puja' vällä tulõva.
- Kon pesäkeist, sääl tsirgukõist. ✨
- Kats nägüsät asja om maa pääl olõman: piibuga miis ja latsõga naanõ.
- Lats um tarõ ilo, pörss um muro ilo. ✨

Laste hulk. Ainus laps

- Ütsikust pujast saa pini, ütsikust tütrest saa hatt. ✨
- Üts tütär lätt hooras, üts poig hobõsõvargas.
- Üts poig – mitte poig, tõõnõ poig – puul poiga, kolmas – poig. ✨
- Heigo naasõl um ega aasta lats, mõnikõrd kats.

Esimene laps ja järgmised

- Üts immä, tõnõ essä, kolmas suguvõssa. ✨

UPIN EI SATA' UIBUST KAVVÕHE

Lapsed on / ei ole koormaks

- Lasõ' latsõl ikkõ', ega' latsõ ikku kiä lavva pääle panõ-õi'. ✨
[Tõenäoliselt on mõeldud seda, et lapse nutule ei tasu liialt tähelepanu pöörata, muidu raisatakse kallist tööaega.]
- Hää lats, kiä häste tands, parõmb viil, kiä paigal sais.

Kus lapsi, seal leiba

- Kost viiele saa, säält saa kuvvõndalõ kah. ✨
- Ku jummal and latsi, and lastõ jao kah.

Lastest on abi. Laste töölesundimine, töövõime

- Säitsme aastaga vannult säedäs karja, katsa um kaunis kařus, ütsä ülihüä, kümne lätt kündmä.
Säitsme säädlik kařus, katsa kaunis, ütsä ülihüä, kümne või jo kündä'. [säädlik – korralik]
- Lats um jo pikemb ku käsi. ✨ [Laps toob asju kätte.]
- Ku om latsi leeväsüüjit, sõs ka latsi lastutuujit. ✨
- Ull kitt o'ra tüüd, laisk kitt latsõ tüüd. ✨

Laps ei vaja väga head toitu, rõivast, sooja, puhkust, kasimist, ravi jne. Lapse tahtmised kerged täita; ei vääri tähelepanu; on lõputud

- Latsõl kutsigu lämmi. [„Õeldi siis, kui noor inimene külma ilmaga kerges riides välja läks.“ (Rapla või Märjamaa)]
- Pini ütskoru' istu ku saisu. ✨ [ütskoru' – ühekõrgune; pilkesõnad lapsele, kes söögilaua ääres seismise asemel istuda tahab]
- Neo' latsõ' omma' moodun, kel pää kärnäne ja nõna' häste tatidsõ.
- Latsõ käsi ja süä um kerge täütä'. ✨
- Silm kand iin, kaal perrä. ✨

Laps vajab järelevalvet ja kaitset

- Kutsik kilahas, vana pini härähäs. ✨ [härähäs – õriseb]

Lapsed räägivad tõtt, kuulevad ja lobisevad välja pere saladusi

- Narr ja lats kõnõlõsõ' õigust.
- Latsil laja' silmä', vaskil vaiva' sõra'. [vaiva' – teravad]
Ilman pallo latsi, latsil laja' kõrva'.

Vanem elab kaasa lapse hädale.

Igale oma laps armas

- Lõika' määnest sõrmõ tahat, kõik omma' ütehalusa'.
- Lats ikk väist, esi' ikõt last. ✨
- Susigi undas umma poiga, sös ei ikõ' viil inemine umma.

Seni laps hooldatud, kuni ema (ja isa) elus

- Esä, imä alalõ, lehmänisa vallalõ. ✨

Ema ja isa kõrvutusi: kumb lapsele tähtsam

- Imä põlvõ nõal kasus lats innembi ku esä salvõ nõal. ✨

Hirmu ja armu vahekordi laste kasvatamisel

Peks ei tee paha, on vajalik ja tõhus kasvatusmeetod

- Kõlba ei' liha soolalda' ni lats vitsalda'.
- Miä kibõhõmb vits, tuu armsamb lats.
- Vits kasutas hää' latsõ'. ✨
- Suul süänd riku-ui', kipõ vits luid riku-ui'.
- Vits vii-i' kalmu, kulatsk tuu-ui' kalmust. ✨
- Vitsahirm kisk latsõ põrgust tagasi. ✨

Tuleb anda nii hirmu kui armu

- Ku latsõlõ annat hirmu, sös anna' armu kah.

Sõna mõjusam kui vits:

hea kuuletub isegi, pahale ei aita pekski

- Hää lats tõrgus tõrrakut, kuri ei pelgä' pessäkut. ✨

**Mitmesugust kasvatuses: selle vajalikkus,
raskus, taotletavad tulemused, paradoksid**

- Imä pand rinna suuhtõ, aga' miilt ei saa' panda' pähä.
- Laisal imäl umma' virga' latsõ', virgal imäl umma' laisa' latsõ'.

Kasvata last noorelt, hiljem enam ei mõju

- Painuda' vitsa, ku om nuur, palki inämb ei painuda' kiäki.
Painuda' puud, kooni' viil murra-ai'.

Halb kasvatus, liigne hellitamine tasub end kurjasti;

paha laps vanematele nuhtluseks, elab auta, jääb ilma õpetada

- Ärä' laitku' latsõköist, laida' latsõ kasvatajat, kiä lask latsõl laisõlda', pikäl küllel küünütä. ✨
- Kiä last väega hellätäse', nuu' kasvatasõ' hindäle kirstunakla.
- Hirmulda' kasus, avvulda' eläs.
- Ku esä mõista-ai' opada', kül' ilm oppas.

Laps ärgu tükkigu vanemat õpetama,

ärgu sekkugu täiskasvanute jutusse

- Muna om targõmb ku kana.
- Ega' muna olõ-i' targõmb ku kana.
- Kana um targõmb munna.
- Lats kõnõlõs sõs, ku kana kusõs.

Hoiatusi isa-ema löömise, vanemaile vastuhaku eest

- Kiä vanõmbilõ lüü, tuul kasus käsi havvast vällä.
- Kiä üle vanõmba lätt, tuu lätt üle jumala. ✨

Laps peab kurja meeles

- Lats kavvõdõhe mäletäs. ✨

Vanemad lastele head, lapsed vanemaile halvad.

Vanemaid paha toita

- Emä süä latsõ külen, latsõ süä kivi külen.
- Edimält mahus üte hammõ sisse, perän ei mahu' ütte tarrõ. ✨
- Üts vanõmb toit ütesä last, aga' ütesä last ei jovva' ütte vanõmbat toita'.
- Imä kasvatas hulga latsi är', aga' hulga latsi omma' imäga pistü hädän. ✨

Tütär ja poeg

Vanemal parem elada poja/tütäre juures

- Parõmb puja vilun ku tütäre ilon. ✨
- Parõmb halva puja jalotsin ku hää tütäre pähütsin. [„Kuä puja puul olõvat pa'emb ellä' ku hää tütäre(mehe) puul.“]
- Parõmb kuä tütäre jalotsin ku hää puja pähütsen.

Tütär tare ilu. Tütär parem kui poeg

- Tütär om suvõl muromuna, talvõl tarõ ilo. ✨
- Tütär maja ilo, poiss maja tigo. ✨ [tigo – häbi(stus); teotus]

Poja ja tütre kasvatamise iseärasusi.

Tütre kasvatamine nõuab enamat rangust

- Poiglats kasus läbi kirvõsilmä, tütlats läbi tõprapasa.
- Tütär hoia' vitsahirmul nigu märävars. ✨
- Tütärd tündsi' iks tüvega, poja lasõ' ladvaga. ✨

Mitmesugust täiskasvanud lastest: vanemate vaeva tasumisest, kodunt lahkumisest, mehelepanekust ja naitumisest. Suured lapsed – suured mured

- Häa poig taso esä vaiva är', imä vaiva iälgi. ✨
- Tütär mehele laulatõt om nigu kikk leeväst är' lõigat. ✨ [kikk – leivaviil]
- Võta' ütele pujalõ naanõ, panõt üte puusa päält prundsi üles, võtat tõsõlõ, piät tõsõ puusa päält ka prundsi üles hiitmä. ✨
[„Mida rohkem minijaid, seda rohkem tööd ämmal.“ (Lüganuse)]
- Väiku' latsõ', väiku' murrõ', suurõ' latsõ', suurõ' murrõ'.

POISS JA TÜDRUK. ARMASTUS, RIKUTUS, VALLASLAPS

Millest vaadatakse tüdrukut ja poissi.

Nõudeid tüdrukule: ärgu lobisegu, olgu häbelik ja töökas jne

- Naanõ kaetas pääst, tütrik jalost. ✨ [„Naanõ – kas om tano õkva, hiussõ' tano all; neio – kas jala' õkva, kas häste kõnd.“]
- Tütrigu au um ku rõõsa piimä pääl puru.
Tütlatsõ au om nigu rõõsk piim, kink pääl egä roid nätä' om.
[roid – prügi, kübe]
- Muu' puu' muhaku', lepäpuu' lehäku', tütrik olgu' vaik. ✨
[muhaku', lehäku' – algiimi toel moodustatud ja helisid jälgendavad sõnad, mida kõnekeeles ei esine]
- Tütlats piät hindä kolmõst paigast hoitma: perse', käe', suu: perse' putmalda', käe', et ei varasta', suu, et ei mulgada'.

- Naistõrahvas ei tohi' vilistä', muido värisevät säitsme kerigu saina'.
 - Tütirik om seeni' külän, ku harak aidaiban. ✨
- Tütärlats olgu' nii kavva külätarõ man ku harak aidruudja otsan.
- Tütärlats ilma tüüldä' ku tiikäjä ilma vüüldä'.

Noortevahelist tõmmet raske takistada.

Poisi teed ja otsingud. Ehalkäimisest

- Poissmiis puulhärgä, säält süü, kost saa. ✨
- Naisterahvast ja hernest ei saavat ilma putmalda' müüda minnä.
Herne' om kakada' ja tütrigu' näpädä.
- Teotütrigu ohkaminõ: „Päivä pallav ja parmu', üüse poisi' ja kirbu.“
- Ku tõrvalilli' joba häitsese', sös nakkasõ' vana'tütrigu' ka joba mehele minemä. ✨
- Ao tullõn naanõ armas, ligi luud om liha makus. ✨ [ao – õhtueha]

Armastuse vaimseid ja lihalikke aspekte

- Viina ja naasõ man ei vôi' vahti'. ✨
- Armastusõga maatas aidruudja pääl är'.
- Miä must, tuu makus; miä karvanõ, tuu kallis.
- Tagaotsast um süäme mano kõõ lähemb. ✨
- Olkõ' ussaid nii suur ku um, värrä' iks umma' ütesuuru'.

Püüdmine ja hoidmine, armastus ja häbi

Poiss loodud petjaks, teda ei vôi uskuda. Tüdruk kerge petta

- Parõmb iks hobõnõ ruuht ots ku ruhi hobõst. ✨
- Poiss um luudu pettijasse, neio vastapandijassõ.
- Är' usku' hussi puuhu panda' ega' ka poisi ihho. ✨ [puuhu – põue]
- Halb hopõn vaelda', hää tütrik kõnõlda'. ✨

[Halb on hobust vahetada, hea on tüdrukut ära rääkida.]

Patuelu ja selle pahad tagajärjed (eriti tüdrukule: kaob häbi, ei saa lapsi ega mehele). Vallaslaps

- Ku miis satas, tulõ jälleki üles, ku naistõrahvas satas, tuu ei saa' kunagi umma avvu tagasi.
- Ega' suurõtii pääl haina ei kasu'.
- Maha' jääse' maadu', inneaigo ihadu'.
Hukka läävä' hoiõtava', maha' jääse' maatava'.

- Lats – tütrigul häbü, naasöl au. ✨
- Asi hukan, huur nukan, lats üsän, piim nisan. ✨

Mitmesugust poisist ja tüdrukust, nende suhetest

- Üts tütrik saa ütsä mehe siän ärä' ellä, a üts poiss ei saa' ütsä tütrigu siän ärä' ellä. [„Nuu' kakva' täl silmä' pääst är.“]
 Üts naistõrahvas või ütsä mehe siän är' ellä, a üts meesterahvas saa-
 ai' ütsä naistõrahva siän.

NAISEVÕTT JA MEHELEMINEK

Üldist

Kaasa leidmine kui soov, teadmatus, otsing

- Tsirk ei tiiä, konnõs tä lastas; kala ei tiiä, konnõs tä püüdäs; tütrik ei tiiä, kohes tedä viias.
- Saa-ai' sõs paari, ku olõ-õi' jaos luud. ✨
- Mehele olõs lännü, miis ei võta'; kodo olõs jäänü, koša' ei jätä.

Valik ja šansid

Naisevõtt/meheleminek kui risk ja kunst

- Mehele mindäs, aga' mitte rehele.

Keelepeks paariminejate ümber. Kiidetu ja laidetu

- Vanajuudas kakk katstõistkümmes paari kängi ärä, inne ku üts abielopaar kokko saa. ✨ [Seletatud on seda näiteks niimoodi, et paariminejate kohta levib kõikvõimalikke kuulujutte.]
 Ütski paar ei saa' inne paari, ku saadan vaehtõpäl paari saapit är' ei kaku.
 Vanakurat kulutas inne sada paari tsuugõ är', ku kats inemist kokko elämä saa.
- Kedä vahitas, tuud kahitas; kedä naarõtas, tuud haarõtas; kedä otsitas, tuud trotsitas. ✨

Kedä naardas, tuud haardas; kedä trotsitas, tuud otsitas.

[Variandi *kedä naardas, tuud haardas* kohta: „Määnest tütrikko kõnõldas, tuu saa viil rutubahe mehele ko tõõsõ.“ (Setu)]

Lähedalt või kaugelt? Tuntu või võõras?

Kuulus kositav (kosilane)

- Võta' naanõ naabritalost, tedä tunnõt käsist-jalost.
- Ärä' mingü' üle vii vett otsma. ✨
- Kiä üle vii vett lätt otsma, tuu iks viimäte ilma jääs.
- Kavvõst um kägo kuulsa, mano saat – massa-i' midägi.

Kaasavalik vanemate, majakorra jms järgi

- Kiä naist taht võtta', tuu piät immä inne tundma ku tütärd. ✨
- Kon sille pini, sääl sille tütrik. ✨

Võta naine töö juurest, mitte pidu pealt

- Silidse' naanõ tsirbi päält, validsõ' rihavarrõ päält, kae' iks hainakaari päält.

Ilu kui väärtus ja kaasavaliku kriteerium

Ilu on pahaendeline või tähtsusetu: kaob ruttu, võib tuua häbi, ilus tihti kuri, truudusetu jne, inetu heasüdamlik; „valge“ ja „must“ mees; ilu ei sünni patta panna

- Tütrikku naasõs võtta' ilo peräst um nii ku tõõsõ platsi osta' kullõskukkõ peräst.
- Nuur tütrik ja nisuleib ei püsü' kavva värski'.
- Ilosast saa ilma naar.
- Illos nägo, jälle tego.
- Kiä ilosat ots, tuu hüvvä ei lövvä. ✨
- Illos iä lühendäjä, kaunis karva kaotaja. ✨
- Ilo pand ikma, puna puhkma. ✨

[*puhkma* – puhuma; rahvaluules sageli *ikma* paralleelvorm nutmise tähenduses]

- Puhku ei' punatsilõ, vahtku ei' valgilõ: illos saa ikõtaja, punanõ vere pusõrdaja. ✨ [*puhku ei'* – ära kõnele; vrd “juttu puhuma”]
- Illos miis um ikõtaja, verrev verevalaja; must miis avitas asõnd säädä, tsiasüümä siädä.
- Ega' illo kiä patta panõ-õi, tulõlõ tukõ-õi.

Illoga ei keedä' hernit, punaga putro, karvaga kapstit.

[karvaga – värviga, jumega]

**Ilu on väärtuslik: eeliseks mehelesaamisel,
loeb enam kui töötegu**

- Ilo mass sada ruublit, tego ei massa' tingägi. ☆☆
- Tühi näio tüüst, tönõ timä teost, ku tä kihäle kinä, näolõ näküs, iholõ illos. ☆☆

Ilu ja riietus, ehted

- Tõrvaskandki um illos, ku är' ehitä.

Pikkus, paksus jm füüsilised kriteeriumid

- Ullikõnõ usinakõnõ, tillokõnõ teräväkene.
- Seen' iks väikene vasiga juut, ku suur suu mõsk. ☆☆
- Parõmb iks paks painuta' ku peenükene perän vitä.
- Vihatsõl silmä' vesidse', pahatsõl palgõ' punadsõ', ku'al kordsu' kulmõ pääl.

Ku'al musta' silmäkulmu', laisal laja' lõvvaluu'.

Eakriteerium. Vanatüdruk ja vanapoiss

**Abiellu pigem noorega kui vanaga;
vana eemaletõukav, külm, viitsimatu**

- Miä no inämb vanast vandsuta' saa vai määstmunast mängätä.

Tütarde mehelesaamise järjekorrast

- Puud ei nakada' ladvast laasma.
Puud naatas õks tüvest laasma.
- Edimäne tütar saa esä-imä tõttu, tönõ tõsõ sõsarõ tõttu, kolmas murõtsõgu' esi' hinele miis.
- Edimäne om perämädse purrõ.

Kõik tüdrukud ei saa mehele

- Ega' kõik kana' orrõlõ ei saa.
- Egäst puust ei saa' mesipuud ja egäst neiost mušosuud. ☆☆
- Innemb aidsaiba' häitsese' ja kirjõkuvvas lehti luu, ku vanatütrik saa mehele. ☆☆

Mitmesugust vanatüdrukust

- Vanatütrik om ku ümbreminnej puu. ☆ [ümbreminnej – keerdus süüga]
- Vanatütrik om ku puu, miä är' om kuionu'. ☆
- Kui tütrik jo viiskümmend aastakka saa, sôs kasusõ' tälle ravvadsõ' hamba' suuhtõ.
- Nii võrd jumalal varra ku vannutütrikke. ☆
- Ku vanatütrik elon, sôs pinni olõ-i' vaia pitä'.

Kõrvutavaid hinnanguid vanatüdruku ja vanapoisi vahel; kuhu nad pärast surma kuuluvad ja mida tegema pannakse

- Vana'tütrigu' ku päiv, vana'poisi' ku pilv. ☆
- Vanapoiss om põrgupill, vanatütrik roosilill.
- Vana'tütrigu' aetasõ' Reola suu pääle lummõ sarjama. ☆
Vana'tütrigu', ku nä ärä' koolõsõ', sôs perän surma läävä' Sandisuu pääle lummõ sõgõlma.
- Vana'tütrigu' viiäse' Petseri valta ala. ☆

Huvi vastassoo vastu, lootus mehele saada säilib kõrge eani

- Miil om mehele minnä', silmi olõ-õi' sitalõgi minnä'.

Võidakse abielluda vananagi

- Illanõ kana ka õks viimäte orsilõ joud. ☆

Parem vanaga kui noorega. Vanal vara kõvem

- Parõmb vana varõn ku noorõ ilon. ☆
- Parõmb vana mehe habõna all ku noorõ mehe piidsa all.
- Vanal om vara kõva. ☆
- Vanal pallo varra.

Jõukuse- ja seisusekriteerium. Kaasavara

Rikkus ei loe; pigem vaesega kui rikkaga

- Vaesõst talost võta' naanõ, rikkast perrest osta' hopõn.
Hopõn osta' rikkast talost, naanõ võta' vaesõst vallast.
- Vaesõ kana iks ütesä aiarohto maha' murd. [aiaroht – aiaroigas või -latt; neist on tehtud roheline aid ehk rohtaid (seega hoopist teine tähendus kui põhjaeesti 'rohtaial')]

- Minke' mehele, mingu-ui' rüäkuhalõ. ✨
- Mine' mehele, tahtku-ui' talopujalõ. ✨

[*talopoig* – võib siin tähendada taluperemeest ehk (üsna) rikast meest]

Kaasavara. Naise varast ei jagu kauaks

- Kui tütarlats joba põlvõkoru, sõs olku' kirstvakk joba vassakoru.
Om tütar põlvõkorru, sõs olgu' jo kirst rindukorru.
- Edimädsele tütrele saava' imä helme', perämidsele viisoräti'.

Igaüks läheb/mingu paari omasugusega:

rikas rikkaga, vaene vaesega jne

- Vaesõl rikka naasõ võtminõ om ku väsünü hobõsõga liivatsõhe mäkke minek. ✨
- Harak ei sünnü' varõsõga paari. ✨
- Varõs ärku' kosigu' kotka imändät. ✨
- Viis viisoga, tsuug tsuvvaga. ✨
Saabas saapaga, tsuug tsuvvaga, viis viisoga.
- Kui vakakõist, nii kaasõkõist.
Nigu potti, nii kaast.
Kui miist, nii kübärät; kui katlat, nii kaast.

Ära vali liialt elukaaslast – võid saada halva või jääda ilma

- Hää umma' koša' põlgõ, a ku'fä' umma' kutsu'. ✨
- Otsit kõgõ ilma ilosamba, kõgõ maa magusamba, perän lövvät kõgõ ilma ilotumba, kõgõ maa maotumba. ✨
Otsit üle ilma ilosit, takast taiva tasatsit, sõski putus iks puusalda' kätte.
- Umas saa olinõ, armsas aganinõ. ✨
Hukka lätvä' hoiõdu, maha' jääse' maadu', perän saa olinõ umas, agananõ armsas.
- Kiä lihha ots, tuu luu löüd.
- Luu saa liha valitsõjalõ. [*valitsõjalõ* – valijale, sortijale]
- Korjajalõ jääse' koorõ'. ✨

(Tühinegi) mees saab ikka naise, (väärtki) tüdruk ei saa omatahtsi minna. Iga peigmees pole võtja. Peaasi et isane

- Minejä saa-ai' minnä, ku võtja võta-ai'. ✨
- Tšukotajit om pallo, aga' päitse pähä pistjit vähä.

- Mis mass lehmä lakminõ, ku härg ei häälidse'. ✨ [ei häälidse' – ei meelita]
- Kuldkäng või ei' kohegi minnä', ku närtsküpä'r võta-ai'. ✨
[„Neiu, olgu ta kui ilus ja rikas tahes, ei saa kuhugi minna, kui poiss ei võta.“ (Setu)]
- Kakõnu' kasuk saa iks naasõ, aga' kuldhand ei või' kohegi minnä'.
- Olgu' sant vai viganõ, ku tä õnnõ esäne.

Mehelesaamise ootuspärasusi ja paradokse:

**kõik (täisealised) võetakse kord; head võetakse, tühiseid mitte;
võetakse tühisedki; tühised võetakse (häid mitte)**

- Kasitas kasunu' lats, süvvas ülejäänü' ruvaperä.
- Aig tulõ, lammast põetäs, hää tütrik naasõs võetas.
- Mis petäi, tuust saa pिरrupuu; mis tütrik, seost saa naanõ. ✨
- Kümme küllä küsüman, sada tallo tahtman. ✨

[„Kiidab ennast mõni mehelemineja neiu.“]

- Hõpõ võetas hõlma, kuld pandas silmä. ✨
- Hää lilli pääle lindas mehiläne. ✨
- Ku nätä' tahetas, sõs nätä's nuktagi. ✨

Ku tahetas nätä', sõs nätä's är' pingi alagi, ei taheta', sõs ei nätä' keset tarrõ.

- Ku'fa' kositasõ' ja vihadsõ' viiäse', tõbialost ei tõmba' kiäki. ✨

Kosjad ja pulm (mitmesugust)

- Kiä taht tütärd, seo meelütägu' immä.
- Kas veli palastõ kässiga saaja läät. ✨
- Ega' pulma pidäjä ei jää' vaesõs, pulman käüjä jääs vaesõs.

Pido pidäjä ei jää' vaesõs, pidol käüjä' jääse'.

- Saa-ai' puust pulmõ pitä', ei aidsaibist aupito.
- Miä sajan saad, tuu pulman peetäs.

Miä saajan saat, tuud pulman piä'. [Sa(a)ja' ja pulma' on sünonüümid. Ütlust on tarvitatud parastuseks nii inimese kui looma puhul „enda otsitud“ õnnetuse, eriti haigetsaamise kohta (müramisel, kakluses jne).]

- Ku sul vaiv väits om, sõs tulõ' saaja.
- Hähki silmiga, puhtõlõ kõtuga. [hähki – pulma]
- Saaja mindäs kaema, kodo tuldäs süümä, jõõlõ mindäs juuma. ✨

Saaja kaema, jõõlõ juuma, kodo süümä.

- Kohe lapulinõ kusõs, sinnä' nõgõsõ' nõsõsõ', a kohe kaasik kusõs, sinnä'

kapsta' kasusõ'. [Vanasõna lähtub pulmakombest *kaaskidõ kusõtaminõ*: pulma-
laulikud viidi kapsaaeda, kus nad pidid üle veepange astuma ja vette sõrmuse viskama.]

ABIELU. MEES JA NAINE

Abielu toob hoolt ja muret

- Osta' hopõn, saa huul; võta' naanõ, saa murõ'. ✨

Paariminejad on pimedad, hiljem pettuvad, jahtuvad, muutuvad.

Valitu enne pulmi lahke, usin jne, pärast kuri, lohakas jne

- Mesi minnen, sai saiõn, saa ärä' sõs om üts tungõl, tõõnõ tapits. ✨
Mehele minnen mesi, saiõn sai, ku ärä' saa, sõs saa hinele ja pinele.
- Ku mehele saa, sõs ritka mõros, kuruslauku kufas. ✨
[ritka mõros, kuruslauku kufas – kibedaks nagu rõigas, kurjaks nagu küüslauk]
- Edimält ihatas, perän saa viländ üle huultõ ja päält hammastõ. ✨
- Tütrikun um ku tuvi, tano ala saa, sõs um ku susi.
- Tütrik um ku roosilill, naanõ saa ku põrgupill.
- Tütrigu' tüühobõsõ', naasõ' vinne verstätulba'. ✨
- Ega' inne tütrigu via' avaligus ei tulõ', ku tütrik mehele lätt minemä.

Ämm ja minia

- Latsõlõ lauldas, mõrsja mõistku'. ✨
Last kästäs, mõrsja mõistku'.
Ka'rust kästäs, mõrsja mõist esiki.
- Niikavva minnij hää, ku mesileibä om. ✨
- Ei vika ämmäl, minijäl om mitu vika.

Väimees. Koduväi koerapõli

- Kedä jummal karistas, tuul lask timä naasõ võtta'; kedä jummal hukahusõ sisse taht saata', tuul lask timä kodovävvüs minnä'.
- Kiä kodovävvüs taht minnä', tuul olgu' hobõsõ kannahus ja jänese jala'. ✨

Abielust ei pääse kuhugi. Ära kipu isakoju tagasi

- Kua kala mõrran, tuu taht vällä, kua välän, tuu mõrda.

- Mis lind vällän, taht puuri, mis puurin, taht vällä. ☆☆
- Olõt viid, viidä' aig; olõt tuud, toida' pääd.
- Är' inne kodo kostma tulku', ku üte käega süüt ja ütsindä kõnõlõt. ☆☆
[Antakse mõista, et oma vanemaid võib vaatama tulla, kui laps on käes.]

Elama asumine on raske. Elades elujärg paraneb

- Avida' meheleminejät mõrsjat ja asojat tallo. ☆☆
- Ku ma elä, sös ma ilostu; ku ma kasu, sös ma kabõstu. ☆☆
[ilostu, kabõstu – sõnatuletised, mida kõnekeeles ei esine; võiksid tähendada vastavalt ilusaks muutumist ja naiseks kasvamist]
- Imält maida' makus pala, naasõlt piä' peenü' hamõ. ☆☆

Paaris parem elada

- Ku leeväkott hindäst, kiä sös nälgä kannahatas. ☆☆
[„Abielunaise ja -mehe vahekorra kohta.“]

Läbisaamise probleem abielus. Hea ja kuri teinepool. Tülitsemine

- Abielo nigu sõna sünnüs, laulataminõ ilma viis. ☆☆
- Ku miis miilvä, sös naanõ naarva. ☆☆
[Sõna *miilvä* kõnekeeles ei esine; seletuse järgi tähendab see meelepärast.]
- Kua' kinnas kätt piten, sukk kua' siirt piten, sös saa miis miilt piten; kuat kinda ku kesväkoti, suka kuat ku soolakoti, kiä tiid, määnes sös miis saa.
- Hobu mehe uhkus, naanõ mehe au.
- Kaida' kassi, hoiä' hobõst, sös olõt hüä miis naasõlõ. ☆☆
- Hää naasõ pärast massa-ai' tilka murda. ☆☆
- Hää naanõ pand mehele pingi säitsme versta taadõ perse ala ja kuri naanõ pand tuhandõ versta taadõ mehe vang.
- Ku miis hää naasõ saa, sös saa ku liinatävve hääd, aga' ku halva naasõ saa, sös saa ku viis paari kurju härgi, miä ikken umma': üts tõmbas sammu edesi ja tõnõ tõmbas tagasi. ☆☆
- Halva naasõga ellä' om nigu vingutsõn tarõn ellä'. ☆☆
- Latsõlõ panõt rinna suuhtõ, miä sa mehele saat tetä'. ☆☆
[„Suurõh ei mõõ imä oppus.“]

Kuri naine on töökas, hoiab kodu korras (hea mitte)

- Kuri pini iks kodo kaits.
- Kuä naasõ kolgit om parõmb ku hää naasõ mõst.

Hää naasõ kolgit rõivas um parõmb ku halva naasõ mõst.

Mees peab tooma, naine meest ootama ja söötma.

Hea naine maja lukk, paha võib paljugi raisata

- Miis om laiv, kiä kodo tuu, naanõ liin, kon saisma jääs. ✨
- Naanõ om maja taba.
- Perremiis ei jovva' viie hobõsõga nii pallo majja sisse tuvva', ku pernaanõ põllõga vällä vii.

Juhiroll perekonnas

- Miis om iks naasõ pää, naanõ mehe kaal; kaal käänd ka pääd, kohepoolõ taht.
- Mehel naasõ pää, naasõl lamba pää. ✨
- Ärä' angu' pükse naasõ jalga.

Naise ja mehe mõistusest

- Üte mehe nõu om inämb ku ütsä naasõ tego. ✨

Meeste mehisusest ja jõust

- Üts um miis, tönõ mehekene. ✨

Naiste kuratlikust loomusest

- Viis kahru oppat innembi är' ku üte naasõ. ✨

Saladuste jagamisest abikaasade vahel

- Sõgõl um sündsämb vii kandmisõs ku naasõ suu salahusõ pidämises.
- Hääl mehel tsuska' üts silm vällä, aga ku'al mõlõmba'.

[„Pruudiema õpetab mõrsjat: heale mehele võid pooled asjad südame pealt ära rääkida, halvale mitte midagi.“ (Pilistvere)]

ABIELURIKKUMINE. LAHKUMINEK

- Naanõ olõ-i' põllus põlgõ', maas maaha jättä'. ✨
- Miis, kiä saa, hatt, kiä and.
- Mis pinil viga pistä', ku hatt esi' hanna üles nõst. ✨

ABIKAASA SURM. TEINE NAIN. LESK

Abikaasa (peamiselt naise) surm kui õnnetus ja õnn. Uus naine

- Naasõ kuulminõ om ku sanna palaminõ. ✨
- Kel naasõ' koolõsõ', tuu lätt rikkas; kel hobõsõ', tuu jääs vaesõs.
- Hobõsõ tapi, sai nahagi, naasõ tapi, es saa' paari tsuugõgi. ✨
- Tõnõ naanõ ollõv nigu vana kaska paikaminõ. ✨

Lesega abiellumisest

- Länge om lāsäle minnä, längemb viil lāsä liimi süvvä.

VAESLAPS JA VÕÕRASEMA

Ematul halvem kui isatul

- Ku latsõl esä ärä' koolõs, sõs kaos täl puul armu ärä', a ku imä ärä' koolõs, sõs kaos täüs arm ärä'. ✨

Vaespapse elu rõõmutu, osa kasin, kohtlemine halb

- Imä viiäs värjist vällä, arm juusk aida pite takan.
- Vaesõlõlatsõlõ andas viir vatska ja keskpaik naarist.
- Vaenõlats lätt suuhu ehtmä, mättile mähkmä. ✨

Oma laps ja võõraslaps

- Esä saa küll naasõ, latsilõ iks inämb immä ei saa.
- Kost viist veri saa vai tammõlastust umma last. ✨
- Saa-ai' puust poiga, ei ijäst tarrõ.
Puust saa-ai' poiga ega' lumõst last.
Saa-ai' puust poiga, ijäst lämminde vett.
- Uma lats um latsõkõnõ, tõsõ lats um lastukõnõ.
- Uma lats kukupäts, tõsõ lats sitapäts. ✨
- Pallo süü pada väke, katõvõrra võõraslats, veidü' nüss söödälehm. ✨
[söödälehm – suveks teise talusse antud lehm, kelle piim läks samuti sealsele rahvale]
Pallo süü võõras lats, veidü' nüss söödälehm.
Pallo süü patanõ, viievõrra võõras latsi, pallos pandas paa man,

üleliias livva man.

- Umalõ tütrele kõnõldas, võõras mõistku' ☆☆

Oma ema ja võõrasema

- Uma vanõmb üte käega toukas, tõõsõga tõmbas tagasi. ☆☆
- Võõras kaes kihä pääle, uma imä iä pääle. ☆☆
[„Ema vaatab vanaduse pääle, võõras ainult „kondi“ pääle.“ (Otepää või Sangaste)]
- Imä and hirmu, and kah armu, võõras ränkä kuurmat kanda. ☆☆
- Võõraimä tõrõlõminõ om inämb ku uma imä pesmine.
- Võõra sõnagi valusamb ku uma imä vits.
- Võõra vits om vallus. ☆☆
- Parõmb om uma imä vitsakimp ku võõraimä võidleib.
- Parõmb uma imä naadinurmik ku võõra võidleib.
[nurmik – puuanum, millega sageli viidi sööki väljas töötajatele; naat võib siin tähendada mingit naadilisandiga, st vaesuse märgiks olevat toitu]
- Parõmb uma imä must pudõr ku võõraimä võidleib.
- Uma imä koorigu' iks parõmba' ku võõra võidleib.
- Uma suhkar um parõmb ku võõra piirak. ☆☆
- Uma imä leib um magusamb ku võõraimä sai. ☆☆
- Ku uma imä man olõt ka söömäldä', tuu iist olõt kah löömäldä' ☆☆
- Parõmb uma imä olõsäng ku võõraimä sulõsäng. ☆☆

SUGULASED, OMAKSED

**Sugulased hoiavad kokku, suhtlevad,
toetavad üksteist jne; sugulane parem kui võõras**

- Veri hüübüs, ega' vesi ei hüübü'.
- Vesi iks viirde vidä, veri kiird keskele. ☆☆
- Vesi juusk vii perrä, veri juusk vere poolõ. ☆☆
- Uma' pini' purõlõsõ', uma' pini' lepüse'.
- Uma usk ollõlda' ja lepüs leeväldä'. ☆☆
Uma lepüs leeväga, um rahul ollõga.
- Kon mino suguvõsa, seo man om mino osa. ☆☆
- Parõmb üte vele ku ütsä sõbra sõprus. ☆☆
- Parõmb halv uma ku hää võõras.

Sugulaste vahel tekib tülisid ja vaenu; võõras parem kui sugulane

- Umma jääs iks ots kinni'. ✨
- Vesine om veliste arm, sõklinõ om sõsardõ arm. ✨
Vesine um veliste arm, sõkõ sõsaridõ arm, massa-ai' ütte imä armu.
- Uma veli veripini, lei iks minno, hoisõ hobõst; külä veli hää veli, lei iks hobõst, hoisõ minno.
Uma veli veripini, küläpoiss kukupäts.

Mitmesugust sugulusest: kes kellest eelistatum; mehe sugulased

- Parõmb kümme kütü ku üts nadu. ✨
- Esä kuri, imä kuri, viil kurõmb velenaanõ. ✨
- Küdü kütt külmä sanna, nado haud halva viha. ✨
- Mehe sugulanõ um ku tõprarasvaga ruug.

KODU JA KÜLA

Oma kodu igal armas; kodus kõige parem; parem (kehvaski) kodus kui (heaski) külas

- Uma kodo kullakõnõ, uma maja marakõnõ.
- Parõmb kuřan koton, ausal aho pääl ku hääl pidol.
- Lats kuulsa kotohn, ausamb viil aho pääl.
Kuulsamb uman koton ja ausamb aho virussõn.
- Parõmb um uman kuřan koton, ausamb uman ahovirussõn. ✨
- Parõmb iks uman kuřan koton ku hään külän.
- Parõmb uma kuri kodo ku külä küdüse'. ✨
- Parõmb koton agananõ leib ku külä küdüse'. ✨
- Parõmb uma kodo koorigu' ku külä küdüse'.
[küd(s)üse' – küpsetatud või praetud liharoad]
- Parõmb koton koorõkõnõ ku võõra man võidleib.
- Parõmb kodo kulbitäüs ku külä külümütütäüs.
- Koton süüt, miä esi' tahat, külän piät tuuga rahu olõma, miä andas. ✨

Kodu on pärispaik, sugulased vaid külas käia

- Uma' olgu' minnä'-tulla', ei mitte üten ellä.
[uma' – siin tähenduses 'sugulased' (vastandina abikaasale)]

Olgu' uma' küllä kävvü', mitte ellä.
Uma olgu' minnä'-tulla, võõras olgu' elo ellä.

Oma pere saladusi, pahandusi jm ära tassi külla

- Uma muro muta är' veegu' välläpoolõ värjit. ☆☆
- Uma nuur noomi' nuka takan, uma ull oppa' ussõ takan. ☆☆

Koju pole kiiret, jõuab alati

- Ei panõ' kodovärjit kiäki kinni'.

**Lapsed oma perelega peaksid eraldi elama;
kus mitu leibkonda majas, tekib tülisid**

- Kanamunnõ pääl ja lastõ pääl, kon kats ello majan, tulõ tülü. ☆☆

KOLIMINE. HULKUR. KODUTU

- Ütesä kõrd majast vällä minnä' om nii ku üts kõrd palla.
- Vaesõl kodo kuusõ all, tarõ tammõ all. ☆☆
- Kon hulkjal hoonõ' ehk marsjal maja: riista' saisva' alasi rii pääl.
- Kon õdak, säääl üümaja.
- Kohe pää pist, sinnä' päävä viit.
- Sääl om kodo, kon kott maahn.
- Viirdjale kivile ei kasu' sammõld.
Viirdüjä kivi ei võta' sammõld külge.
Saisval kivil om sammõl pääl, aga' viirdväl ei olõ.
Ei kiidsva puu hallõda', ei viirvä kivi sammõlda'.
Viirdüväl kivil ei kasu' kunagi sammõld ega' ka liikval inemisel
varandust.
- Ei viirvä kivi sammõlda', ei liikva puu ka hallõda'.
- Viirdjäl kivil vesi all, saisval kivil sammõl pääl. ☆☆

TEGEMINE, SAAMINE, KOGUMINE, KULUTAMINE

TÖÖ JA TEGUTSEMINE

**Taotlused, eesmärgid, vahendid, objektid,
moodused; eeldused, võimed, oskused, tarkus**

*Eesmärkide, vahendite, objektide, mooduste valikust
ja seotusest. Ära taotle võimatut, ära tee tobedusi*

Otstarbekast teotsemissuunast, orientatsioonist, suunitlusest

- Ega' sa hoböst ummõt handa piten ei saa' ette panda'.
- Küpär tetäs pää perrä, pääd ei saa' kübärä perrä tetä'.

**Lähteainete, objektide sobimatus eesmärgiga;
kehvast ainest ei saa head asja**

- Saa-ai' lumõst putro kiitä, liivast kõüst tetä'. ☆☆
- Sitast ei saa' siidi, kanapasast kalõvit.
- Sõrmist ei saa' sõira tetä, käevarrist vatska. ☆

Sobimatu (liialt nõrk, tugev vm) vahend või moodus

- Saa-ai' nõglaga põtra är' tappa'. ☆☆
- Kiä nõglaga joud sõta tappa'. [sõta – sõjaväge]
- Loodsiguga üle mere är' ei sõida'. ☆
- Kurgi ei püvvedä' kirvõga.
- Kas sõglan vesi püsüs.

**Vahend peab vastama eesmärgile ja objektile;
visa objekt – radikaalne vahend**

- Jämme pakk tarvitas jämmet kiilu.
- Kasunu' maa taht pallo arimist.
- Suur jalg nõud suurt kängist.
- Suur jalg tarvitas kah suurt sukka.

**Mitmesugust vahenditest: nende vajalikkus;
heagi riist ei aita, kui puudub oskus**

- Ei saa' karus ilma vitsalda', ei soldan ilma mõõgaldä' ☆
- Avida õi' hüä adör, ku kündjä küünü õi' atra kandma. ☆

**Ära taha ega võta ette asju,
milleks su seisund või võimed (veel) ei küüni**

- Ei saa' inne linnada', ku siiva' kasusõ' ☆
- Massa-ai' korgõmpa linnada', ku siiva' kandva'.
- Ärä' t... otsast tarõ otsalõ karaku'.
- Ragasi pääl istutas, kaskist ei mõtõlda' ☆ [ragasi – rogusk, niineriie]

**Inimeste võimed on erinevad; mida üks ei suuda,
seda teine suudab; üks oskab üht, teine teist**

- Härg situs kõrraga inämb ku varblanõ aastaga.
- Kodas lindas korgõn pilve all, liblik maan madalan.
- Miä üts jovva õi', um katõl kogoni kerge.
- Üts mõist atra köütä', tõõnõ adraga kündä' ☆

Tarkus, oskus ei tee paha

- Ega' tarkus süvvä' ei küsü'.
Tarkus ei küsü' leibä, aga' and leibä.

**Oskaja (tark, vilunu, meister) tuleb toime vähesega,
teeb tühjastki asja. Rumal ei saa hakkama soodsaiski oludes**

- Tegijä tege tühäst ka tükü. ☆
- Tõnõ tege põlvõ otsan rohkõmb ku tõnõ mere pääl. ☆
- Kiä miis ütes, tuu miis kah tõsõs.
Kiä ütsilde miis, tuu kah tõisildõ.

**Hea nõu (kunst, nipp, lahendus) on kallis:
vähendab vaeva, aitab teha raskeidki asju**

- Nõu aja miist, nõõ! hobõst.
- Märko piten kuhitas ärä' kasski.

Nõu parem kui jõud, enam teeb peaga kui kätega

- Märgoga tetäs inämb ku jovvuga.
- Hää pää süüt sada kätt.

- Üte mehe märk um inämb ku ütsä mehe joud.

Rumalus on halb: suurendab vaeva, toob kahju

- Miä pään ei olõ, tuu piät jalon olõma.
Ku ei olõ pään, sös piät jalohn olõma.
- Rummal pää, pallo vaiva.
- Mis pää essüs, tuud piät perse' vastutama.
- Rummal saa kerikun kah pessä.

„Tiivutu“, „küüsitu“, „hambutu“ (rumal? saamatu? laisk? vigane?) ei saa millegagi hakkama

- Mis tsiga lätt puuhtõ minemä, ku olõ-õi' küüdsi.
- Saa õi' tuu kass puuhtõ, kel küüdsi olõ-õi' ✨

Õppimine, harjutamine, kogemus. Elu õpetab valusalt. Tagatarkus ja ettenägelikkus. Ettevaatus, argus, julgus. Hirm

Õppimise tähtsusest: keegi ei sünni targaks;

kes õpib, see oskab; kes ei õpi, ei oska

- Ütski olõ-i' sündünü' tark.
- Ütski tark ei sata' taivast.
- Tark võtt egäst asast oppust.
- Kiä veidü' opis, tuu veidü' mõist. ✨

Töö õpetab tegijat. Oskus eeldab harjutamist (vaatamisest ei piisa)

- Egä tüü oppas umma tegijät.
- Tõõsõ tüü, uma oping.
Tüü saa mullõ, oppus sullõ.
Mullõ tüü, sullõ oping.
- Harõtus tege targas, kaõ ettekaelikus.
- Suurõ' via' omma' hää' oppaja. ✨

Häda õpetab, annab nõu

- Häda oppõs, aga' õnn kaotas.
- Kül' oht oppas, nälg näütäs. [oht – häda, viletsus]

- Hädä um kõgõ suurõmb oppaja.
- Kül' nõid iks nõvvo löüd, ku poiga puuva' viiäs. ✨

Inimene õpib surmani (ei saa siiski targaks)

- Inemine opis nii kavva, ku eläs; ku saa targas, sõs koolõs är'ki.
- Seen'i opis, ku kats kätt rindo pääle pandas. ✨

Ilm õpetab

- Ilm ellä' ja oppi'.
- Ilm oppi', mitte ellä.
- Ilmakuul om kõgõ targõmb.
- Ilm om peenükene kuul. ✨
- Kül' ilm oppas.

Tarkus tuleb alles pärast rumalust. Tagantjärele igaüks tark

- Takast tulõva' targõmba'.
[Kasutatud ka tähenduses: järeltulevad põlved on targemad.]
- Perrä um egäüts tark.
- Takast tarku pallo, iin ei üttegi.
Kiä ette nii tark ku perrä.

Kel valus kogemus, oskab edaspidi karta

- Määne lats näpo palotanu', tuu inämb tuld ei putu'.
- Purt pini pelgäs. ✨ [purt – puretud]
Kiä purra' om saanu', tuu pini iks pelgäs.

„Ohumaastikul“ liikudes vaata ette (hoidu „põletustest“, „löökidest“ jne)

- Jalaga kaetas kõvva. ✨
- Ega' tuu inemine kunagi jalga kivvi ei lüü', kiä jala korgõhe nõst. ✨
- Mingu õi' nõgõsihe sitalõ. ✨

Mitu korda kaalutle, kontrolli, üks kord otsusta, tee

- Säidse kõrd mõõda', üts kõrd lõika'.

Parem ette vaadata (läbi mõelda, karta, loobuda jne) kui pärast kahetseda (rikkuda, kahju saada)

- Parõmb kats kõrd mõtõlda' kui üts kõrd rikku'. ✨

MINGU ÕI' NÕGÕSIHE SITALÕ

- Parõmb ette kaia' ku perrä kahida.
Parõmb kaia' ku kahida.
- Parõmb inne kavada' ku pääle kahida.
[kavada' : kavatsõma – märkama, tähele panema]
- Parõmb ette pelläda' ku perrä kahida.
- Parõmb hoita' ku ojada.

Hooletus toob tülinat, kahju, õnnetust

- Kohe üte käega panõt, säält katõ käega võta.
[On öeldud sellele, kes ei leia üles asja, mille ise paika pani.]
Kohe üte käega olõt pandnu', säält katõ käega võta.
- Kon hoolõtus om iin, sääl õnnõtus takan.

Julguse/arguse kaksipidisest loomusest.

Arg hoiab naha, julge toidab pea

Ega' pelglik pini nahka ei müü.

Kiä kaiho pelgäs, tuu õnnõ ei lõvvä.

Kiä petüst pelgäs, tuu õnnõ lõvvä ei? ☆☆

Kärsitus/ootamine. Kannatlikkus, kannatus

- Äkki haarat, suu palotat.
- Kiä kannatas, tuu kavva eläs.
- Kannahtaja näge kats. [Kannatlikkus tasub end kahevõrra.]
Kannahtaja näge kats, oigaja ei saa' ummagi kätte.
Kannahtajal om kats ossa – üts taivan, tönõ maa pääl.
- Kannatus om armu võti.
- Kiä ei kannahda', tuu ka ei võida.

Initsiatiiv. Algus ja lõpp.

Visadus, järjekindlus

Tahad jõuda sihile – hakka peale. Südi algus on pool võitu.

Silmale hirmutav, kätele tehtav

- Julgus om puul võitu.
- Silmä' tüüd pelgäse', kae' tegevä'. ☆☆

- Silmä' tüü nägevä', käe' tüü är'ki tegevä'. ☆☆

Suur ettevõtmine on raske.

Iga algus on raske, lõpetamine tihti veel raskem

- Kõik alostus om rassõ.
- Kiä pallo alostas, tuu veidü' lõpõtas. ☆☆

Kui oled alustanud, vii asi lõpule,

ära peatu poolel teel

- Ku käe adra külge panõt, sõs ärä' kaegu' inämb taadõ.
- Üte hiire peräst är' jätku' viil atra saisma. ☆☆
- Kiä poolõ tii pääl saisma jäi, tuu sagõhõlõ kahho sai. ☆☆

Tahe, püsivus viib sihile. Ole visa: liigu edasi

sammhaaval; näe vaeva; edu ei tule kergelt

- Ku püvvät kõgõst väest, saat üle suurõst mäest.
- Täambä tsaa, hummõn tsaa, ülehummõn läbigi saa.

[tsaa – taon (näiteks rauda), toksin (eriti rähni kohta)]

- Puu sata-ai' üte lastuga. [lastuga – laastuga]

Ega' puu üte lastuga maha' ei raoda'.

Kui alus olemas (ettevalmistused tehtud),

on hea jätkata. Kui põhiosa tööst tehtud

(raskused ületatud), tule(d) toime ka ülejäänuga

- Miä sõs viga tuld tetä', ku vana' tunglõ' alalõ omma'.
- Miä tuu hobõsõga viga sõita', miä ette um pant. ☆☆
- Ku üle pini kargat, sõs karga' üle pini hanna kah.

Olõt üle pini joudnu', jovva' ka üle hanna.

Lühikesest lõpetusest

- Parõmb lühikeselt ja hüäste ku pikält ja halvastõ. ☆☆

Kõik hea – lõpp hea. Lõpp hea – kõik hea

- Ku kõik hää, om ots ka hää. ☆☆
- Ots hää, kõik hää.

Aja kasutamine: õigel ajal, vara ja hilja; kiiresti ja aeglaselt

Igal asjal oma aeg. Tee kõik omal (õigel, seatud) ajal

- Egä asi taht uma ao pääle tegemist.
- Maka' magahusõ aigo, olõ' üllen üllenolõgi aigo.
- Aja' juttu jutu aigo, tii' tüüd tüü aigo.
Süü' süümise aigo, ti' tegemise aigo.
Tii' tüüd tüü aigo, lasõ' laulu laulu aigo.

Aega tuleb kalliks pidada, ei või raisata; aeg kaob kiirelt

- Aig om hää miis minemä. ✨
- Parõmb aigo müvvä' ku osta'.

Teotse siis, kui hetk soodne

- Tsaa' rauda sös, ku tä kuum um.

Rakenda meetmeid õigel ajal: kui õnnetus (oht, puudus) juba käes, siis on hilja. Kergem tõkestada väikest kui suurt ohukollet

- Valmista' talvõl rattit, suvõl reke. [rattit – vankrit]
- Söödä' sös viil pinni, ku susi jo ka'ran.
- Pinni är' naaku' sös süütmä, ku varas vargilõ tulõ.
- Sös ei massa' inämb värjit kinni' panda', ku hopõn vällä om lännü'. ✨
- No' om häräle ka handa vaia, ku parmu' persen.
- Ega' sös inämb ei saa' sõuda', ku vesi persen om.
- Piä' hobõst, kooni' tä taltsa um. ✨
- Parõmb ojja sulgu' ku jökõ.

Parem vara kui hilja: hommikune töö õhtusest parem.

Varane jõuab jaole, saab süüa; hiline jääb ilma, kannatab kahju

- Põlga' illast, är' põlgu' varahast. ✨
- Midä varrõmb, tuud parõmb.
- Parõmb kats päivä varrampa ku kats päivä ildampa.
- Hummongutunnil um kuld suun.
- Hummogunõ tüü kuld, õdagunõ tüü muld.
- Hummogunõ huul um inämb ku õdagunõ tüü. ✨
- Varahinõ varõs pühk nokka, illanõ soputas siivo.
Varranõ varõs pühk nokki, illanõ perst.

Varahanõ pühk nokki, illanõ soritsõs sulgi.
Varahanõ varõs pühk iks tsanku ja illanõ perst.
Varahinõ vaivõndas nõnna, illanõ nüüst kintsõ.
Varahanõ varõs õks vaibõndas vasara, illanõ siputas siiba.

[vasara – noka]

Varranõ tsirk vasara hämmäs, ildanõ pühk perst.
Varahanõ tsirk vasarat puhastas, a illanõ siiba sibisteles.

- Ildanõ varõs iks ilma jääs.
- Ildas jäät, sõs ilma jäät.

Tõuse vara ja jää vara õhtule

- Tsikuga magama, kannuga üles.
Ussin inemine lätt tsikuga magama, tulõ kannuga üles.
- Kannuga mine' magama, tsikuga tulõ' üles.

[On öeldud lapsele, kellel lastakse kaua magada; laisa inimese kohta ütleb kõnekäänd, et ta läheb kanadega magama ja tõuseb sigadega üles.]

Ära jäta tööd homseks (sööki võib jätta).

Täna tehtu on homme eest leida

- Tüü tiir' ette, süük hoia' perrä. ☆☆
- Tüüd är' hoitku' hummõnis, leibä hoia' hummõnis.
- Täambäst tüüd är' visaku' kunagi hummõnistõ varna.
- Miä täambä tetä' võit, är' jätku' hummõnis.
- Ette hiidät, peräst lövvät. ☆☆

Takast otsit, iist lövvät.

- Miä täambä tett, tuu hummõn hoolõst.
- Parõmb õdagunõ uhet ku hummogunõ mõst. ☆☆

Ära põlga esimest šanssi!

- Edimäst õnnõ ei kästä' põlgõ.

Enneaegne, liiga varane läheb nurja

- Varahinõ vask lätt aia taadõ.
- Varahinõ vasik nakas pasandama.

Ära arvesta kasuga, mis alles saamata;

ära aruta võimalusi, mis alles tekkimata jne

- Ei või' inne nahka ärä' müvvä, ku kahr viil mõtsan om.

Ära rõõmusta (kiida, karda), enne kui asi selge

- Ärä' rõõmustagu, ku sa viil katusõ otsan ei olõ. ☆
- Kits ei vôi' inne rõõmusta, ku katusõ otsan om. ☆
- Uika' sôs, ku üle oja olõt.
- Kitku-ui' inne, ku mäe otsan olõt.
- Ärä' kitku' päivä inne õdagut.
- Hummõn kitä' hobõst, aasta peräst noorikut.

**Ära enne vana (halvemat) ära viska,
kui uus (parem) käes**

- Är' ajagu' vanna kaivo inne kinni, ku vahtsõnõ valmis om.
Inne är' süläku' vanna kaivo, kui vahtsõnõ viil valmis ei olõ.
Sitku-ui' inne vanna kaivo, ku vahtsõnõ viil valmis olõ-õi'.
Är' tsurku' vanna kaivo, inne ku vahtsõnõ valmis um.

Aeg annab head nõu: ära kiirusta otsustega!

- Aig and hüvvä nõvvo.
- Hummok om targõmb ku õdak.
- Ega' üte sõnaga ei saa' kohus ärä' mõistõtus.

**Parem aeglaselt kui ruttu: pikkamisi tehes saab korralik,
ruttu lohakas ja poolik; tormakus võib tuua äpardusi,
väsitab, aeglaselt jõuab pigemini sihile**

- Kirpõ otsitas ruttu, muu kõgõga om aigo.
[„Laisa inimese ütlus kiire töö puhul.“]
- Rutul ruga takan. ☆
- Aigomüüdä asä' käävä, pia tetäs pilla-palla. [pia – ruttu, kiiresti]
- Asi aetas aigopiten, tüü tetäs kõrdapiten. ☆
- Anna' aigo atra kõütä, perän saat viil tsiko hoita'.
- Ao viidät, asä saat.
- Kass pia puja' tege, a' sōkō' sünnüse. ☆ [pia – ruttu, kiiresti]
Äkki tiit, sōkō sünnüs.
- Tassambahe sõidat, kavvõmbahe jõvvat.
Midä tassampa sõidat, tuud kaugõmpa saat.
Aigompa läät, kavvõmbahe jõvvat.
Hillembähe läät, kaugõmbahe saat.
- Härämiis saa ka sinnä, kohe saa hobõsõmiis.
- Härg joud sinnä'samma, kohe jäneski.

Parem ruttu kui aeglaselt; tee oma töö ja käi oma käigud kiiresti

- Küssü' asi, kütä' kodo, är' jäägu' küläpinkki peesütämä. ✨

Töö, virkus ja laiskus: nende füüsilisi, psüühilisi, eetilisi ja sotsiaalseid aspekte

Kas töötada või mitte? Usinalt või laisalt? Kas töö on mõtet?

Küll tegija tööd leiab

- Tegijäl tüüd, magajal und.
Tüüd tegijäl, und magajal, aigo ilma istjal.
Virgal ei olõ' tüü ja laisal unõ puudust.
Kül' tegijä tüüd löüd.
Kül' tekij löüd tüü, hää perse' pingi.
- Kündjäl ei puudu' maad ei ka sõudjal vett. ✨
- Kon tüüd, sääl tegijät.

Inimene peab (loodud) tööd tegema.

Töö ei tee paha, tööd võib teha

- Tii' tüüd, näe' vaiva, saat taivahe.

Mis teed, tee hästi ja korralikult;

parem teha hoolikalt kui hooletult

- Hää um hoolõlda, hoolõga viil parõmb. ✨
- Olõ' ussin ja kassin.

Töö lolli ajaviide

- Tüü om ullõ inemiisi ja vanno hobõstõ jaos.

Laisa ja virga töösse suhtumine, töö, välimus

Laisal alati halb

- Laisal ei olõ' põlvõ. ✨

Laisa ja virga tööstiil: laisk magab palju,

teeb aeglaselt, lükkab töid homsele jms; virk vastupidi

- Laisk uman sängün nii ku uss ummi hingi pääl. ✨

- Laisal uni makus, kitsil kopik kallis.
- Ullil uni makus, targal tüü kallis. ☆
- Ega' unõkotil tüü ei edene'.
- Laisal inemisel aig otav, ei kallis. ☆
- Laisk laul kõgõ: „Hummõn, hummõn,“
virk om hummõn unõhtanu'.

Laisa töö tulutu ja nigel

- Laisal um sõklinõ sõrmtüü, kärnäne käsitüü. ☆

Laisa vabandusi

- Kiä virku leevä süü, ku laisku siän ei olõ.
- Kiä sõs virga viisu' -rät'i järgi kand, ku laisku kah ei olõ.

Laisal on õnne. Küll laiskki, saamatugi oma pea toidab

- Laisal iks lağa õnn. ☆
- Ka magajalõ kassilõ juusk hiir suuhtõ.
- Laisk kah uma' latsõ' toit, hilläk hindä elätäs.

Töö ja mustus. Töömust loomulik ja vabandatav

- Är' naargu' tüü musta ei teo laiska. [*teo* – mõisa teotõõ]

Töö ja söök-jook

Istu/janu sõltuvus tegevusest. Tee ja söö tublisti!

- Istja isonõs, jauhja janonõs. ☆ [*jauhja* – jahvataja (ka lobiseja tähenduses)]
- Ku tiit, sõs tii', et tennätäs; ku süüt, sõs süü', et sülatäs. [„Oled tänuväärt teinud tööd, võta maksjat sülitama panev tasu, ära häbene söömise ajal.“]
Tii', nigu tennätäs, är' söögu', nigu süllätäs.

Sööma virgad, tööle laisad

- Ku süüma läät, sõs süü' nii, et varba' hargulõ, ku tüühü läät, sõs tii'
nii, et tupp perse pääl ei liigaha. ☆
- Kõik sütüse' söögi aos ja paranõsõ' paa aos.

Töötegijal leib magus

- Tii' tüüd, kül' sõs süük makus om.
- Tii' tüüd hiiga, süü' leibä himoga. [*hiiga* – higiga]

- Tii' tüüd hoolõga, sõs süüt leibä isoga.
- Midä higidsemb nahk, sedä magusamb leib.
 - Midä mustõmb tüü, tuud magusamb leib.

Töö raskus. Töö ja väsimus, puhkus, tervis

Töö on raske. Kergem seista kui teha. Tee ja puhka!

- Kipõ um küüdsil kündmine, päkil pää toitminõ. ☆
[Küüdsil kündmine, päkil pää toitminõ on väljend oma kätetööst elamise kohta, töenäoliselt sel juhul, kui pole võimalust põldu harida.]
- Parõmb istu' ku astu', võrksamb sällüle ku saisu. ☆ [saisu – seistes]
- Küllüle ollõn miis iks võrksamb. ☆
[Vanasõna seostub muinasjutuga „Tamm ja puravik“ (vt lk 52 seletust vanasõnale: „Vana tatt om liuhka pallo võrksamb ku pistü.“)]

„Jõu ja teepikkuse“ vahekorra töötegemisel.

Näiline ja tegelik töötegu

- Parõmb jalavaiva nätä' ku väevaiva.
Parõmb om jalavaiva ku pihapauknat.
- Riibõ redeli', sakõ' voori'. ☆ [riibõ redeli' – ääreni täis (hobuse)sõimed]
- Virk käü viis kõrd, laisk kaksas kõrraga. [kaksas – katkestab end ära]
- Kaksaku-ui' üte kõrraga, vipsi' viis kõrd; sõs nägevä' nälägugi, pandva' tähele palägugi. ☆ [kaksaku-ui' – siin mõeldavad ka tähendused: 'ära tõmba (välja)' või 'ära torma'; vipsi' – vehi]

Laiskus hukutab

- Laiskus om kuradi pääpadi.

Inimest tuntakse, hinnatakse, koheldakse töö järgi

Tööst tuntakse tegijat. Kuidas tegija, nii töö

- Inemist tundas tüüst, puud villäst.
- Tüüst tundas tegijät.
- Mehilde mesi, naisildõ võisi. ☆ [võisi – või (nimisõna); „Töö kiidab tegijat.“]

Töö kiidab tegijat; laiskus toob häbi ja laitust

- Tüü kitt tegijät.
- Tüü ei teoda' kedägi, laiskus lait ekäütte.

- Tüü ei tioda' miist, ku miis tüüd ei tioda'.
- Liiglihal peon um inämb avvu ku kuldsõrmussõl sõrmõn.
[Võru keeles tähendab *liigliha* ka (tööst) paksenenud nahka.]

Töökus ja saak, töö ja palk, tegu ja tulemus

Töö annab leiba, laiskus ja hooletus toob nälga

Kuidas teed, nõnda saad

- Nii kui toukat, nii lätt.

Millise teed, sellise pead

- Nigu tetäs, nii hää. ☆☆

Kes teeb, see saab

- Miä täämbä tiit, tuu hummõn süüt. ☆☆
- Juuskjal rebäsel iks ritsikkina suuhn. ☆☆
Juuskjal rebäsel om alasi sitik suun.
- Väüdä, sõs saat väidse, kinnidä, sõs saat kirvõ. ☆☆
[väüdä, kinnidä' – pinguta, pressi kõigest jõust]
- Ku tiit, sõs tegünes, ku lasõt, sõs laabus. ☆☆
- Kel käppä, tuul uppo. [uppo – ubinat, kartulit (lastekeeles)]
- Miä uma käsi käänd, tuu uma suu süü. ☆☆
- Kel jalg kerge, sel kiil nilbõ.
Jalg tümpsähäs, kiil nilpsahas.
Kual jalg tündsähäs, tuul kiil lipsahas.
Jalg tümpsähäs, kiil limpsahas.
- Jala' põlvini' muaga, suu kõrvuni' väega. [väega – rasvaga]
- Kel käe' sitaga, tuul suu saiaga.
- Midä mustõmb tüü, tuud valgõmb leib.
- Musta' tii'-raa, sõs saa valgõ leib. ☆☆
- Nika ikä ku ett, nika põlvõ ku põimu. ☆☆
[nika ikä ku ett – niikaua (elu)iga kui ett (viljalõikusel)]
- Rühkjäl rüä, tegijäl terä. ☆☆
- Rühkjäl rüüd, haardjal hamõ.
- Hopõn om hoitija tallin, raha om ragoja pungan, terä om tegijä salvõn. ☆☆

- Hoolidsõ' hummõnis, sõs tulõ-õi' ülehummon puudus. ✨
- Ku om huul, sõs om ka kuur. ✨
- Huul saat otsalõ, virkus vii võidulõ. ✨

Kes teeb, see saab;

kes ei tee, see ei saa

- Tüümiis um palga väärt.
Tüütegijä om palga väärt, magaja malga väärt.
- Tettüst iks saa midägi.
- Tegijäl iks tingakeist, magajal ei marakõistki.
- Inämb tege suur suikja ku kavva magaja. [Mõistaandmine, et tööka inimese tundemärgiks on lühike ööuni ja vahepealsed kerged tukastamised.]
- Hoolõn ellä' om parõmb ku vaesusõn vaivõlda. ✨
- Laisk ei piä' leibä kinni', virgal kõtt ja kott om täüs. ✨
- Persealonõ lämmi, nõnaalonõ külml.
[Kes hoolitseb mugavuse eest, peab söögi pealt kokku hoidma.]
Istmisõalonõ lämmi, nõnaalonõ külml.
Kel külealonõ külml, tuul om nõnaalonõ lämmi.

Kes ei tee, see ei saa.

Magades, vaevata ei tule miski kätte

- Lõpõs tüü, lõpõs leib.
- Laisal tulõ vesi ahjo. ✨
- Laiskus om vaesusõ veli, tüü rikkusõ esä.
Laiskus om nälä imä.
- Hoolõdu miis hobõsõlda', laisk naanõ lehmälda'.
- Hoolõdu olõt, kangälda' käüt. ✨
- Ei olõ' huult, ei olõ' huunit. ✨
- Laisk susi ei saa' lammast. ✨
- Ega' repän unõn kannä kinni' ei püvvä. ✨
- Ega' magajalõ kassilõ hiir suuhtõ joosõ-õi'.
- Saa-ai' unõst unikut.
- Maatõn ei tulõ' pätsi pähütsehe. ✨
- Ega' magaminõ midägi sisse ei tii'. ✨
- Uni aja hulkma, magaminõ maad marsma.
- Ei saa' istun ilosit rõivit, ei saistõn säksa soosut. ✨
- Tuul tuu-ui' majja. ✨
- Mis iist pinni söödetäs, ku pini ei haugu'.

**Töö ja palga seoseid: enne töö, siis palk;
palk pole enda võtta jm**

- Inne tüü, perän palk.
- Tüü um hindä tetä', palk olõ-õi' hindä võtta'.
- Tingaline tüü ti' ärä, ruublilinõ viska' kõrvalõ. ✨

**Umbmäärasemaid kujundeid töö ja saagi
või teo ja tulemuse vastavuse kohta üldisemalt**

- Kuis tüü, nii palk.
- Miä külvät, tuud lõikat.
- Mis esi' otsit, tuud lõvvät.
- Miä uma käsi käänd, tuud uma kaal kand.

[„Esi' tiit, esi' piät.“]

**Aktiivsel (tegijal, rahmeldajal, kõikeproovijal)
juhtub head kui ka halba (passiivsel ei juhtu midagi)**

- Roitja pini iks saa – kas suuhtõ vai sälgä.
Roitja pini õks löüd – ku muud, sös malkagi.
- Saaja miis iks saa, saagu' suuhtõ vai sälgä. ✨
- Rüüblejä-rääblejä iks saa, kas suuhõ vai sälgä.
- Kiipjäle-kaapjalõ iks saa, ilmaistjalõ ei saa' midägi.
- Tegijäl om süüd, ülekaejal mitte midägi.
- Kiä kõik suu' läbi tsulps, tuu kõik mafa' är' maits.

*Meeldiva („magusa“, „maitsmise“) ja sellega kaasneva
ebameeldiva („kibeda“, „kannatamise“) vahekordi*

**Kes head tahab maitsta, peab taluma ka (eelnevaid, kaasnevaid)
ebameeldivusi; kes ei maitse, ei pea ka kannatama**

- Kiä kalgõ ei kannä, tuu magusat ei maidsä.
- Ku söömäldä, sös lõömäldä.

Kes ebameeldivat talub, see meeldivat maitseb

- Kiä kipõt kannahatas, tuu magusat maits.
- Kiä kalgõ kannahatas, tuu kalõva kand. ✨
Kiä kalgõ kannahatas, tuu pehmet pidä.
Kiä kalgõ kannahatas, tuu pehmet perändäs.

- Kiä kurjust kannahatas, tuu kulda kasvatas.

**Maitsta hea, vaeva või tagajärgi kanda paha;
saama igauks, vaeva nägema ei kedagi**

- Hüä um voonakõnõ süvvä, a' sõra' halva' sittu'. ☆☆
- Süümä, juuma egämiis, pappi tapma kedägi. ☆☆ [Papi tapmine esineb erinevates naljandites, kus sellega saab hakkama lollike, kes pärast oma teoga kiitleb.]

SAAMINE, KOGUMINE, KULUTAMINE, TAHTMINE

Head ja pahad ajad. Saamise, varu ja kulutamise vahekordi

Kõik ajad pole võrdsed (head)

- Ei olõ' aastaig aastaolõ veli.
- Päävä' omma' perätside, mitte ületside.

**Sügis rikas, kevad vaene. Saagiajal raisatakse
ülemäära, hiljem tuntakse puudust**

- Sügüse süvvä, salvõ, keväjä kesli kaalan.
[kesli – põhjaeestipäraselt 'kessel'; enamasti tähendab võrkkotti
või korvi hobuse söötmiseks; siin tõenäoliselt mõeldud kerjakotti]
- Keväjä vana hopõn armas, sügüse vana kasuk kallis. ☆☆

Kui parem käes, siis kehvemast ei hoolita

- Kiä no lutsust luu pidä, ku haug jo handapite käehn um. ☆☆
[luu pidä – lugu peab]
- Kiä no kitsõ silmust kaes, ku lehmä lõig kõva um. ☆☆

Kui pole külla, aitab vähemastki.

Hädaga kasutatakse ära nigeladki võimalused

- Palloga peetäs majja, veitüga saias läbi.
- Saagu' salvõtäüs vai savipaa täüs, aastaig iks ellä'. ☆☆

Korja ja hoia heal ajal, siis on hädaajal võtta.

Raiska siis, kui vähe käes

- Kohe olõt suvõl terinü, säääl talvõl kõdridsõ'. ✨
- Hüäl aol hoiõtas, kuäl aol kulutõdas. ✨
- Hoia' tingä õnnõ aol, ting lätt ruublis hädä aol. ✨
Hädä aol um kopik inämb ku õnnõ aol ruubli.
- Ku leevä puudus, sõs nakka' saajo pidämä.

**Kuidas tulek, nõnda minek; kergelt saadud – kergelt lastud;
vaevaga saadud – hoolega hoitud**

- Kui saad, nii süüd.
- Kui haarõt, nii hiidet.
- Elo eletäs õnnõ perrä, süük süvväs saagi perrä. ✨
- Midä kergembähe saad, tuud kergembähe lätt.
- Miä tuul tuu, tuud vesi vii. ✨
Tuul om toonu', vesi veenü.
- Miä vaivaga saat, tuud hoolõga hoiat. ✨
- Vaivaga saad leib um makus.
- Vaivaga teenit kopik om kallimb ku vaivalda' saad ruubli.

Ela oma võimalusi mööda, hoia kulud saamisega vastavuses.

Suurgi tulek ei aita, kui raiskamine veel suurem

- Elä' nigu võit, mitte nigu tahat.
- Säädüse perrä säng, uhkusõ perrä olõ, luudu perrä latsõ häll. ✨
- Teki perrä sirotõdasõ' jala'. ✨
- Miä tuust kassu, et lehm pallo piimä and, ku jalaga ümbre lüü.

Raisata kergem kui saada. Saada kergem kui säästa.

Koguda kergem kui säästa

- Raha ei olõ' puu otsast lõigada'. ✨
- Parõmb süvvä' ku tuvva'. ✨
- Üsäga kannat aita, peoga vällä – iks puudus. ✨
- Hobõsõga viät sisse, rüüga võit ärä' vällä kanda'. ✨
- Hoitjal um asi, aga saajal ei olõ'. ✨
- Saajal om ting, hoitjal kats. ✨

Kogu ja säästa, ära pilla! Kes kogub, see saab, kes hoiab, sel on; pillaja näeb nälga

Parem veidigi kui päris ilma. Palju ei tee paha. Rohkest jagub

- Parõmb om puul munna kui tühi kuur.
Inämb um puul munna ku tühi kuur.
- Küländ saa külätäüs, üle jääs üsätäüs. ☆☆

Tulusam vana parandada kui üha uusi teha.

Kes vana ei hoia, uut ei saa

- Kiä vanna ei paika', tuu vahtsõt ei saa'.
Kel om vanna rõivast paigada', sel om ka vahtsõt saia'.
- Vanaga vahtsõnõ saias.
Vanaga vahtsõnõ teenitäs.

Säästa ja kogu tera-, tilk-, kopikhaaval.

Kes väikest ei hoia, see suurt ei saa

- Kiä kopikat ei korja', tuu ruublit ei saa'.
- Kopik um ruubli esä. ☆☆

Mitmesugust kokkuhoiu vajalikkusest.

Kes hoiab (korjab), sel on, pillaja on paljas

- Hoia' kokko hoolõga, sõs saa viländ poolõga. ☆☆ [viländ – küllalt]
- Lasõ' sõnal suun inne kolm kõrd ümbre kävvü', ku vällä ütlet,
ja hõõru' kopik inne kuumas, ku tä vällä annat.
- Võetav vähänes.
- Ega' hoitja ei oiga'.

Kauaks pillajal asi

- Pinil ei püsü' vorst kaalan.
Hata kaalan ei püsü' valõ'. [valõ' – verivorst]

Võimalus ja kasutamine

Kus midagi saadaval (loota), sinna koguneb ka himustajaid.

Kust võimalik võtta, sealt ikka võetakse

- Susigi tulõ haisu pääle. ☆☆

- Kon rõibõ, sinnä kogosõ kotka.
- Susi olõ-õi rõipõ man näläne.

Tahtmine ja saamine. Nõudlikkus, ahnus ja ihnsus

Tahtmise ja saamise vahekordi

- Tahtjit pallo, saajit veidü. ✨
- Tahtminõ om parõmb ku saaminõ. ✨

Kes liiga paljut (head) läheb saama, kaotab endisegi

- Mine' püvve püüdmä, kaotat kanagi käest ärä.
[Püü all mõeldakse laanepüüd, kes oli endisel ajal jahilind.]
- Mine' suurt saama, kaotat väiksegi är'.

Kes vähesega ei lepi, see suurt ei saa

- Kiä veitüt ei võtä, tuu pallõnd ei saa.

Vähesest ei jätku paljuku.

Ära püüa vähesest liiga suurt kasu saada

- Ega' üte kõrrõ otsan kattõ pääd ei kasu'.
- Ega' üte härä säläst kattõ nahka saa'.
- Ei saa' üte tütrega kattõ vävvü. ✨

Liiga palju pole hea. Ahnus teeb halba

- Pallo tobra ei olõ' hää.
[tobra – tuletis vene sõnadest доbruü, добро 'hea, headus']
- Suur tükk aja suu lahki.
Suur pala aja suu lahki.
- Ahnus om kuía juur.

Süües kasvab isu. Ahne on täitmatu

- Hää um, parõmbat viil tahat.
- Kidsil kindso' külmetäse', ahnõl suu ammulõ.
- Ahnõl tulõ kõttu puudus. ✨
- Ahnus – pott ilma põhaldä'. ✨
- Ilma põhaldä' tünnü ei jovva' kiäki täütä'. ✨

MINE PÜVVE PÜÜDMÄ, KAOTAT KANAGI

**Ihnsus ei too tulu: sunnib nälgima,
vara võib hävida, jääb teistele jne**

- Mis kassu kitsil suurõst rahast, ku esi' eläs puudusõn. ✨
- Pini süü pikkä peedü, kass süü kavva hoiõdu.
Kass süü kavva kannõdu, pini pikält peedü.

„Käes“ ja „ilmas“. Süüa või säästa?

Mis väljal, pole käes; mis varju all, kõhus jne, see käes

- Orassõst ei saa' salvõ panda'.
Sügüsene oras ei olõ' salvõn.
- Mis kämmun, tuu käen; mis ruan, tuu riin; mis kuhan, tuu koton. ✨
- Miä kõtun, tuu uma.

Parem kehv käes kui hea ilmas

- Parõmb lai h laudan ku väkev välä pääl.
- Parõmb tialanõ kotin ku mõtus ossa pääl.
- Parõmb tialanõ peon ku mõtus ossa pääl. ✨
Parõmb om varblanõ peon ku mõtus ossa pääl.
Parõmb püvi peon ku mõtus ossa pääl.
[Püü all mõeldakse laanepüüd, kes oli endisel ajal jahilind.]
Parõmb piho peon ku mõtus ossa pääl.
Parõmb kana käen ku mõtus mõtsan.
- Parõmb varblanõ piohn ku kana katusõ pääl.
Parõmb varblanõ peon ku kats katusõ pääl.

Parem süüa kui säästa

- Parõmb hää härä kõtun ku kõlgusõ nukan. ✨
[hää – võib siin olla ka nimisõna, tähenduses 'midagi head' või ka 'varandus, kraam']
- Parõmb pörss persen ku perän vitä'.
Parõmb pörss sulun ku perän kävvün.

Kasu ja kahju

Kahju vastu ei saa parata

- Ega' ka ho kapla saa-ai' katski lõigada'.

**Kus vara, seal kahju. Kus midagi tehakse,
seal ikka „pudeneb“ (st tekib kadusid, äpardusi vms)**

- Kon kari, säääl kaihi; kon talo, säääl töbi.

Kel karja, tuul kaiho; kel last, tuul pahandust.

- Kon sarvi sainan, säääl luid lauda takan. ✨
- Kon laudan, säääl lauda takan.
- Ku tsirk linnahas, sös putsai tsilgahas. ✨

Tsirk lindas, putsai tsilgatas; kon tegünes, sinnä' lagonös.

[lagonös – pudeneb]

Kon tsirk linnahas, säääl putsai pudönös.

- Kon härgä tapõtas, sinnä' veri tsilgatas.
- Kon keedetäs, säääl tsilgatus.

Kasulikku, head ei põlata ära, ei tõrjuta tagasi

- Kiä hää ärä' põlg ehk magusa maha' viskas.
- Kavvas sant uma kotiga vihha pidä. ✨

Põhiline ja täiendav, „mahuti“ ja „mahutatav“

„Kott“ (st baas, põhivahendid, miinimum) olgu omast käest

- Põrss olgu' kon taht, kott piät hindäst olõma. [kon taht – kus tahes]

Kui on kadunud peamine, siis mingi ka ülejäänu.

Ära hävita põhilist, väärtuslikku, koos täiendava, väärtusetuga

- Ku susi om söönü' halli huu, sös söögu' puutelevankri kah. ✨
- Ega' tuuperäst talli ar' ei laotõda, ku hopõn ar' lõpõs. ✨

Suurus, hulk, kvaliteet, kompleksus

Parem väike ja korras (hea, terve vms)

kui suur ja lohakil (katkine, tühi vms)

- Miä noist suurist silmist abi, ku näe-ei'.

Parem vähe head (üks hea) kui palju (kaks) kehva.

Parem üks suur kui mitu väikest

- Parõmb hääd veidü' ku halva pallo.

KU SUSI OM SÖÖNÜ'
HALLI HUU, SÕS SÖÖGU'
PUUTELEVANKRI KAH

- Parõmb üts hää ku kats halva.
- Parõmb üts luts ku kats vähkä.
- Parõmb üts suur ku kats väikeist.

Parem kaks kehvmat kui üks parem

- Parõmb kats kasinat ku üts ülihää. ✨

OMANDI- JA KLASSISUHTED. SOTSIAALSED INSTITUTSIOONID. VÕIM JA JUHTIMINE. KURITEGU JA KARISTUS

ANDMINE JA ABI. KINK. LAEN, VÕLG

**Andmine, abi; saamine, võtmine, tahtmine.
Helde ja kitsi andja, ahne saaja**

Aita hädalist, anna sandile, vajajale (siis läheb sul hästi jms)

- Ku sandi kotti kohendat, sös taivariiki parandat.
- Anna' toolõ, kiä armõdu, pistä' toolõ, kiä perädü. ☆
- Kon vika laita' mõistat, sääl parõmb avida'.

Parem (võimalus) anda kui (vajadus) võtta.

Pigem (rohkem) võtta kui anda

- Anna' jummal anda', mitte võtta'.
- Õndsamb om anda' ku võtta'.
- Parõmb uma ärä' anda' ku võõra umma võtta'.
- Õndsamb jättä' ku võtta'. ☆
- Olõ' harak andma, varõs võtma. ☆
- Luidsaga lubatas, kulbiga astutas mano. ☆

**Ära ole liiga helde. Kes kõik teistele jagab,
jääb ise hätta (kitsil ei tule puudust)**

- Anna' perse' tõsölõ, sös situ' esi' läbi küleluiõ.
- Anna' tõsölõ tagaots tallita', sös naka' esi' läbi küleluiõ.
- Olõ' tõsölõ hää, sös olõt hinele halv.
- Hää piimälehm olõ-õi' kunagi rammun. ☆
- Jagajalõ jääse' näpo'.
- Helde naasõ perse' likõ.
- Sikkõ käü siidin, heldel olõ-i' helmigi kaalan.

- Kahrõl kats ossa, oigõl ei üttegi. ✨
- Kahrõ' saa kats ossa, oigõ ei saa' üttegi.
- Sikkõ sigines, lõhkõ lõpõs.
- Ihnõ' võtt hindä takast, lõhkõ vahis tõõsõ pääle. ✨
- Ahnõl om aidan, kitsil kirstun, heldel ei olõ' hinelgi.
- Kidsi süü umast kirstust, lõhkõ löbi tõõsõ lõugu vaihõlt.

Saaja ei väsi tahtmast, ennem väsib andja andmast

- Andja käsi väsüs ärä, võtja käsi ei väsü' kunagi.
- Andja ankõ' vai ku pallo, ega' vastavõtja ei ütle': „Küländ!“ ✨
- Sõrmõ' väsüse' innembä teten ku suu süvven.

Annad ahnele (jultunule) veidi (aitad veidi, annad veidi järele vm) – tahab rohkemat

- Lasõ' sant sanna, sõs taht lavalõ kah.
- Sant saa sanna, sõs taht vihta kah.
- Avida' sant sanna, anna' tälle viht kätte, avida' laudulõ, vihu' kah.
- Lasõ' sant sanna, anna' viht ja viho' kah.

Kitsilt on raske midagi saada

- Innembä saat kivi külest ku ihnõ käest.
- Innembä saat kuulja persest peeru ku sikkõ käest aša.

Antu jagamine teistega. Saamine tühjast ja küllast, vaeselt ja rikkalt

Anna antustki.

- Anna' muidõ antust, murra' muidõ murtust.
- Kiä ei anna' antust ja ei murra' murtust, sel ka midägi ei olõ. ✨

Tühjast pole midagi saada (võtta).

Mis sel teisele anda, kel pole endalgi

- Miä tuul palla ijä külest võtt.
- Miä tuul palla ijä pääl tuiskas.
- Tühi piip ei pala, täüs korsna ei tõmba.
- Ei määrit ratas tänidä, ei kuulja perse peerähtä.
- Vähä käest saa õi' villo. [vähä – vähi]

Pigem saab küllast (rikkalt) kui tühjast (vaeselt)

- Innembä saat kitsi külest ku nälä otsast.
- Innembä saat sikkõ rikka käest ku lõõhkõ vaesõ käest.

Rikas on kitsi. Pigem saab vaeselt kui rikkalt

- Midä vaesõmb, tuud heldemb.

Küsimine, lubamine, pakkumine

Küsimine on lubatud. Kes küsib (palub), see saab / ei saa

- Kumardaja pääd kiä ei kaku', pallõja suuhtõ kiä ei lüü'.
Ega' küsüjä suu pääle ei lüvvä, a võtja käpä pääle lüvväs.
Küsüjä suuhtõ kiä ei lüü', pallõja pääd kiä ei kaku'.
- Ekkä kotti ei raputõda' ega' egäle pallõjalõ ei anda. ✨
- Parõmb pallõlda' ku paeda. ✨

Lubamise (pakkumise) ja andmise vahekordi; parem anda kui lubada; suur lubaja on väike andja

- Parõmb kopik ant ku ruubli lubat.
- Parõmb üts „seh“ ku kats „kül' saa“.
Üts „seh“ om inämb ku kümme „kül'-ma-anna“.
- Kiä pallo lupa, tuu veidü' täüt.
- Kiä hää lubaja, tuu kehv masja. ✨

Ära paku sellele, kel isegi küllalt; ära kipu aitama seda, kes abi ei vaja

- Massa õi' pekrilatsõlõ saia pakminõ.
- Tervele ei olõ' arsti vaia.

Kui pakutakse (antakse, lubatakse), võta vastu.

Healt andjalt võtab kurigi vastu

- Pistä' pörss kotti, ku pakutas.
Piä' kott, ku pörss pakutas.
- Kül' kuri tõbinõ vasta võtt, ku hää ängäjä ängäs.

Pakutut ei taheta

- Ängätüt susi ei süü', pakutut surm ei taha. ✨

Andja ja saaja suhtumine antusse. Tänu ja tänamatus

**Kui annad, ära saajat hauguta;
ära kiitle oma anniga**

- Kura käsi ei piä' tiidmä, mis hüä käsi tege.
- Muna annat, härä haugut. ☆
- Tii' hääd, aga' är' kuulutagu' kunagi. ☆

Tänust üksi ei piisa

- Teno ei täüda' köttu.
- Ega' aitjummaga kiäki ei elä. ☆

Saaja pahatihti tänamatu.

Tänumeel ei kesta kaua

- Anna' pinile leibä, pini süü leevä ärä, jälki hauk.

Mitmesugust tänust ja tänamatuses:

sooja leiva „aitäh“; tänulikkuse seoseid teenega

- Ku leibä ahost võetas, sös piät „aitjumma“ ütlemä, tuuperäst et pehme leevä „aitjumma“ kõgõ inne taivahe lätt.
- Kiä veitü iist ei tennä, tuu pallo iist ei tennägi.
- Suu söögu, süä tennäku, kiil är' kitku' kellegi. ☆

Kink

Kinkija on surnud

- Kinkjä' omma' ärä' koolnu, vastavõtja' eläse.
- Kinkjä om Riia kařamaa pääle koolnu.
- Kinkjä om kivisilla päält jõkkõ sadanu.

Kingitu headust ei vaadata

- Kingidü hobõsõ suuhtõ är' kaegu.
- Kiä no kingitüt asja kaes. ☆

Andmine ja tagastamine. Laen, võlg, pant

Võlg kerge võtta (anda), raske maksta (kätte saada)

- Uma käega võit anda, a uma käega ei või võtta.

Võlg ei aegu, meenub võlglasega kohtudes

- Miis silmän, võlg meelen.

Laenamine tekitab vaenu. Andja hea, tagasinõudja paha

- Ku sõpra tahat kaota, sös anna' rahha võlgu.
Ku tahat vainlast saia, sös laina' rahha.
- Võlgu andja sõbõr, võla nõudja vainlanõ.
- Ausa miis, ku annat, kelm, ku tagasi otsit.
- Ku annat, sös olõt hää miis, ku tagasi nõvvat, sös olõt kurat. ✨

Laenu ja pantimise mitmesuguseid varjukülgi

- Olõtuli ja lainat leib ei püsü' kavva.
- Võlg um võõra uma.
- Uma om, ku saat võtta, võõras, ku piät andma. ✨
- Miä kotost kaonu, tuu väläst vähänü.

[„Ku hindäl otsah, tõösõ käest ei olõ luuta.“]

SANT, KERJAMINE

Sandi elu raske

- Sandileib om iks viimäne.

Sandil liikuv eluviis: saab veidihaaval, kuid mitmelt poolt, alati lämmi leib

- Sandil vago pikk, adõr ahtakõnõ. ✨
- Sandil kon talo, säääl süü; pinil kon puhm, säääl kusõs. ✨
- Sandil um saunõ tarõ, egäpäivi lämmi leib. ✨
- Sandõl sau sisen, vaesil vadsa' ahon, egä päiv lämmi leib. ✨
- Sandil om alasi küdset leib. ✨
- Külä tulõ, küländ saa; talo tulõ, tast jäl' saa.

Sant kui uudisterääkija ja keelekandja

- Sandi' saatva' sõnna, kerjää' kandva' kiili. ✨

Ära naera santi (ega vangi): sandipõlve (ega vangipõlve) eest pole kelgi tagatist

- Vangikota ja sandikotti ei kästä' naarda'.

Sandipõligi on põli

- Ega' sandi leib ka ei haisa'. ✨

RIKAS JA VAENE. RAHA

Rikkaks ja vaeseks saamisest ja jäämisest

Kõik ei saa hea elu peale

- Kõik ei mahu' ma'amaalõ, osast saa ka ka'amaalõ.

Rikkale lisandub rikkust, vaesele vaesust. Rikastuda kerge, vaesestuda raske. Rikkuse ja vaesuse vahelduvus

- Vaesus kasvatas vaesust, rikkus rikkust. ✨
- Rikkal juusk rikkus takan, vaesõl vaesus.
- Vaenõ piät vaiva nägemä, rikkalõ juusk esi' suuhtõ.
- Aigo om rikkas minnä, vaesõs jäät esiki.
- Rikkus lõpõs ärä, vaesus kunagi.
- Vaesus tüküs ussist ja aknist sisse.

Raha ja rikkuse võimust

Varandus ei tee paha. Rikkal igal pool hea

- Ega' vara miist ei riku'. ✨
- Kiä om rikas uman koton, tuu om võõral kottal kah. ✨

Altkäemaks aitab kõikjal. Kuidas määrid, nõnda sõidad

- Raha käänd rahva meele, kuld kuninga meele.
- Kuld katt kuninga silmä. ✨

- Määrit ratas juusk kerembähe.
- Määrit ratas kiidsu-ui’
Ega’ määrit ratas kunagi ei röögi’.

**Rikas maksab rahaga,
vaene nahaga (vaene saab muidu jms)**

- Rikas miis mass rahaga, vaenõ uma nahaga.
- Rikkalõ andas raha iist, vaesõlõ armu peräst.
- Rikas raha nõal, kerjäk kargu nõal. ☆☆

Raha hukutab

- Rahaahnus om hinge hukkus.

Rahalugemise juures pole tarvis pealtvaatajaid

- Innembä vahi’ sitja man ku rahalugõja man.
Innembä mine’ sinnä, kon situtas, ku sinnä, kon rahha loetas.

**Rikkus teeb ihneks ja ahneks. Raha rikka jumal. Rikkal mure
vara pärast, vaesel süda rahulik. Ka rikastel on hädasid**

- Kel huult, tuul kuurt, kel sikkust, tuul rikkust.
- Mõnõl kõtt kuningas, raha jummal. ☆☆
- Rikkal au ja vara kallis, vaesõl süük ja uni makus.
- Rikkal pallo varra, vaesõl puhas süä. ☆☆
- Parõmb om sannan ellä ku kuninga majan. ☆☆ [„Hoolõtump elo.“]

Rikkus ja vaesus toovad mõlemad tüli ja vaenu

- Rikkust himostat, riidu läät, varandust himostat, vaesõs jäät. ☆☆
- Rikkus maja riid, vaesus maja tülü. ☆☆
- Tülü tulõ tühä pääle, närrin nälä pääle.

Jumal vaese poolt

- Küll jummal rikast rinnust nika kinni’ pidä, ku vaenõ järgi saa.

Vaesus pole patt ega häbi. Rikka ja vaese uhkusest.

Mis rikkale, mis vaesele sobimatu (patt)

- Uhkus mass rahha. ☆☆
- Miä kurõl viga kõrgista’, ku herne’ nõna iin omma’. ☆☆
[kõrgista’ – uhkustada, kiidelda]

Rikka ja vaese põli

Kuidas jõukus (tuluallikad), nõnda elamine (rõivad, toit, kodu vms)

- Määne tsirk, sääne putsai.
- Nigu esi', nii asi; nigu elo, nii ehe'; nigu rõõm, nii rõiva'.

Vaene vireleb, näeb häda ja vaeva

- Vaesõ elo om ku tuli tuurõn puun. ✨
- Vaesõl um hädä kooldõn, hädä ellen. ✨
- Muro murrat, tõist murõhtat, kandsu kaksat, tõist kahitsõt. ✨
[muro – (leiva)viiluka]

Rikas võib laiselda, magada, vaene peab tööd tegema

- Ku rikas makas koti pääl, sõs vaenõlats vakjo pääl. ✨
[vakjo – vaiade, teivaste]
- Vaenõ vagõl vangõrdõlõs, rikas rehehn ringutõlõs.
[vangõrdõlõs – vänderdab]

Rikkal hea söök, sööb, mis tahab, läheb paksuks; vaesel kehv söök, sööb, mis saab, jääb lahjaks jne

- Kost vaenõ vadsa küdsä.
- Rikas süü, mis süä kuts, vaenõ süü, mis kõttu täüt.
- Rikkal inemisel lätt hamõ' rinna päält katski, oräl lätt ola päält. ✨

Rikkuse ja lasterohkuse pöördvõrdelisus.

Paralleele rikka ja vaese laste ning noorloomade vahel

- Pallo latsi, veidü' munnõ. ✨
- Rikkal raha, vaesõl latsõ'.
Rikkal mehel omma' hobõsõ' ja lehmä', vaesõl nalg ja latsõ'.
- Kon vara, sääl ei olõ' perijät, kon perijä, sääl ei olõ' varra. ✨
- Rikkil edene-ei' latsõ', vaesil edene-ei' vask.

Vaesel vähe vara

- Pallos vaesõl varra, kodapoolitsõl koko. ✨
- Vana vask um vaestõ raha, hõpõ herrä laadikun,
kuld um kuninga pungan.

On head vaeselgi

- Piirakut süvväs ka pingi all. ✨
- Kuan võit kohvi juvva, sannan saia süvvä.

*Rikka ja vaese vastastikused suhted ja suhtumused.
Suhtumine rikkasse ja vaesesse, inimese tähtsuse,
väärtuse, reputatsiooni sõltuvus rikkusest*

Rikas rõhub, kurnab vaest, võtab vaeselt viimasegi, elab vaese kulul; vaene rikka ori, töötab rikkale, toidab rikast

- Vaesõl veidü' varra, tuugi rikka mehe persen.
Veidü' varra vaesõl, tuugi rikka peon.
- Vaenõ um rikka ruug.

Rikas ei usu vaest

- Mis sulutsiga tiid, mis välätsiga taht.
Ega' sulutsiga ei tiia, mis murotsiga taht.
- Täüs kõtt ei usu' tühjä.
Ega' täüs kõtt ei tiia, mis tühi kõtt nõud.
Miä täüs kõtt tühäst kõtust tiid.

Vaene maksab vähe rikka kõrval.

Vaesest ei hoolita, vaesele tehakse ülekohut

- Mis mass kopik ruublit vasta vai teoratas tõlda vasta.
[teoratas – teolise vanker]
- Kiä no vaesõlõ kõgõ kätte and, miä lubatas.
- Kost madalamb aid, säält mindäs üle.

Rikka juttu pannakse tähele, usutakse;

vaese sõna ei maksa midagi

- Kiä vaesõ juttu usus! Ku rikas ütles, roti' omma' täl paar künnüraudu
ära' söönü, ustas õkva. [künnüraudu – adra sahkraudu]
- Ku olõt vaenõ, sös olõ' vaik. ✨
Perädü pidägu' suu, vaenõ olgu' vaik. [perädü – armetu]
Ku vaenõ olõt, sös olõ' vaiki, ku sant olõt, sös saisa' nukan.

Rikast peetakse targaks, vaest rumalaks

- Vaenõ om alasi rummal, rikas om alasi tark.

- Rikas, et rummalgi – om tark, vaenõ, et tarkki – om rummal.
- Vaesõl iks vaenõ aru.

Vaesega ei taheta suhelda (ei kutsuta pidusse jne); rikkaga suheldakse meeleldi. Vaesele ei anta head

- Kiä sandi saaja kuts vai vaesõ vadõras võtt.
- Kiä sandipujast sajan luu pidä. ☆ [sajan luu pidä – pulmas lugu peab]
- Saaja läät, saani kaetas.
- Tuu um saajan ammõdimiis, kinka vatsk valgõmb, kinka kott korgõmb. ☆
- Kiä vaesõlõlatsõlõ võidleevä and.
- Kiä vaesõ vaotas vai armõdu ala käänd. ☆ [„Vaese neu kaebamine.“]
Kiä no vaesõ vaotas vai kehväldise ala käänd.

Vaese (väikegi) edu ja rikka (väikegi) häda on haruldased, kuulsad, vaese (suurigi) häda ei pälvi tähelepanu. Rikka tõvest ning vaese õllest ja surmast

- Kõkõ kuulsamb om kuninga tõbi ja vaesõ mehe olu.
Kuulus kuninga haigus ja vaesõ mehe olu.
- Rikas om haigõ, tiidvā kõik, vaenõ koolõs ärä, ei tiiā kiäki.
- Vaenõ koolõs, haugu-ui' piniki perrä. ☆

Mitmesugust rikka ja vaese kohta

- Pallõlgõ rikastõ iist, vaesõ saava' esiki läbi.

TALUELU SOTSIAALSEID ASPEKTE. PERERAHVAS JA PALGALISED. KODAPOOLINE, SAUNIK, VABADIK

Mitmesugust kohast ja talust

- Hopõn mehe uhkus, naanõ mehe au.
- Sinnä mine' tüühü, kon usõpiidaki omma' rasvaga; sinnä ärä' mingü, kon põrandugi omma' ärä' mõstu'. ☆ [Seda olevat õelnud rätsep.]

SAAJA LÄÄT, SAANI KAETAS

Pere suurus

Palju sööjaid – halvem söök

- Pallo pinne, laih lakõ.

Pole sööjaid – pole ka tegijaid

- Ku ei olõ vana leevä süüjät, sös ei olõ vahtsõ leevä tegijät. ☆

Suures peres harjutakse laisaks, loodetakse üksteisele

- Veitün perren virga' jala', pallõn perren paksu' kõrva'. ☆
[paksu' kõrva' – kõnekäänd kõva kuulmise kohta]
- Kohn pallo pinne perrehn, sääl ristirahvas haukmalda'. ☆

Perenaine: tema tähtsus,

töökoorem, soodsad toiduolud

- Pernaasõ hanna alt juusk iks tuul.
- Tuu ei olõ pernaanõ, kiä kõnõlõs, a tuu, kiä kapstid kiit. ☆
- Kunas kulp om isonu' vai taaripulk om janonu'.
Kunas ruvvakulp isonõs ja taarikäsk janonõs. [käsk – kibu, kapp]
- Kunas leevälapju isonõs, kunas taaripulk janonõs. ☆

Peremees, tema tähtsus ja juhiroll peres

Peremehe „jala“ viljastav mõju

- Perremehe jalg vilja ei söku': perremehe jälen kasus vili edesi.

Peremees peab eest võtma, eeskuju näitama

- Ega' „läke“ ei lää, ku esi' ei lää.
Ega' „jajah“ ei lähä, ku esi' ei lähä.

Peremehe- ja sulaseseiseuse vahekordi: üks või teine eelistatud

- Parõmb väikene perremiis ku suur sulanõ.
- Inämb um perremehe aidaivas ku sulasõmehe suur vara. ☆
- Parõmb hää sulanõ ku halv perremiis.

Teenijate palkamine, lahkumine

- Karus kaaran, teomiis teol, sös või maja ellä.
- Tsigä lätt, mold jääs, tõnõ tulõ, tsung jäl'. [„Halva peremehe kottalõ.“]

**Uusi teenijaid koheldakse algul hästi,
hiljem muutub pererahvas hoolimatuks**

- Sõgõl vahtsõlt vajahn, vanan pingi all. [*vajahn* – vaia otsas, varnas]
Vastsõlt sõgõl varnan, vanalt videles jalon.

Palgapere usinusest ja laiskusest

- Usinus om oʻra au. ☆☆
- Usinus um oʻra laul. ☆☆
- Laisalõ tiinjäle andas iks tükütüü, jaoleib. ☆☆
- Ajaʻ orja iin ja viäʻ saivast takan. ☆☆

Toida palgalisi korralikult, ära viivita palgamaksmisega

- Oʻra vaiva ja härä nuuma ei tohiʻ üle üü hindä käen pitäʻ.

Palgalise põli vilets

- Oʻra kõtu alt juusk tuul. ☆☆
- Suur olguʻ sulasõ naanõ, paks palgapoisi naanõ. ☆☆
Suur olguʻ sulasõ naanõ: lats üsän, laiv sällän, pudropott puusa pääl.
[(*ku*) *laiv* – piltlik väljend millegi suure, ka seljataie kohta]
- Ori maka unõ orrõ pääl, vaenõlats maka unõ vaja pääl. [*vaja* – vaia, teiba]

Palgaori ei hooli tööst. Peremehe ja sulase huvide vastandlikkus

Päeva pikenemine peremehe kasu, lühenemine sulase kasu

- Sügüse lätt sulasõ poolõ, keväjä lätt perremehe poolõ.

Palgaline ükskõikne töö vastu, teeb hooletult

- Tuu um ütskõik, kas tõmbaʻ hunni vai hällüdäʻ last. ☆☆
[*hunni* – vurrkanni, vurriluud]

Palgaline ei kiirusta tööga, püüab viilida

- Jumalal päivi, perremehel leibä.
- Parõmb uma rõivalämmi ku tõõsõ mehe tüülämmi.
Parõmb uma rõivalämmi ku perremehe tüülämmi.

Tee ise (saab hea ja odav)

- Tiiʻ esiʻ, saa telg, sõkuʻ esiʻ, saa sõlg. ☆☆
- Esiʻ tiit, esiʻ süüt.

Sulane (sõltlane, alam) peab peremehe poole hoidma, ta seisukohti jagama jne

- Kink leibä süüt, tuu laulu laulat.
- Kink lavva all jala, tuu laulu laula.
- Kink vafo all, tuu hirmu all.
- Pini hauk sinnä'poolõ, kost süvvä' saa.
- Egä pini hauk uma perremehe poolõ.

Kaht isandat ei või teenida. „Kahe pere koeral“ kehv elu

- Katõ perre pini um söömäldä.

Orjastki võib peremees saada. Orjast saab vali peremees

- Órast saa osajagaja, päivilisest palgamasja.
Órast saa osajagaja, perrepujast popsikõnõ.
- Hoidku' orja óra sundjas saamast.
- Ori mõist óra opada, varas varga nuhelda. ✨
Ori mõist orja utta, varas varast nuhelda. [utta' – peksta]
Sulanõ mõist sulasõ sundi, ori mõist óra opada.

**Õhtu tuleb õnnega (kogub kokku, laseb puhkama),
hommik hoolega (sunnib töösse, laotab laiali)**

- Õtak tulõ õnnõga, hummok tulõ hoolõga.
Hummok hoolõs, õdak õnnõs.
- Hummong um undsõnõ uutjalõ, õdang tuu õnnõ ussaida. ✨

Kodapooline

- Innembä võta' kivi nulka ku kodapoolinõ majja.

MÕIS. SAKS JA TALUMEEES. MÕISAMEHED

Mõisatööl pole lõppu. Mõisa ahnus ja täitmatust

- Šaks taht kosti, maa taht sitta.

Talupojast pigistatakse viimane, talupojast ei hoolita

- Talupoig om ku käterätt maan, kohe kõik kassi pühkvä. ✨

Talumees toidab oma tööga saksad ja sandid.

Ühe töömehe järel üheksa muidusööjat

- Avvusta' musta sitaratast, tä toit šaksa tõlda.
- Kündjä miis, täl vaia ravidä' ni sunti ni santi, ni vindläst ni virolast.
[ravidä' – toita]
- Üts adraga, a säidse luidsaga. ✨
Üte kündjä takan um ütesä ilma süüjät.
- Üte' käe' tegevä', sada hammast salvva'.
[salvva' – hammustavad, haukavad (toitu)]
- Härg kaara tege, hopõn kaara süü. ✨

Saksa ja talupoja põli, nende seisundite vastandlikkus

- Kikas kell, tsiga aigraamat. [Sea järgi on tehtud pikemaid ilmaennustusi, näiteks: kui siga talvel põhku pessa tassib, siis tuleb külm.]
- Talomehel akan leevä jakk, šaksal tsikur kohvi jakk. ✨

Saksad hädas solidaarsed (talupojad mitte)

- Ütte tsika tapõtas, tõsõ' murdvä' pääle. ✨

Mõisast võib varastada, mõisavara

raisata, mõisatööl laiselda jms

- Kost härg tege, säält tä kah süü.
- Teo laiska ja kodo musta ei naara' kiäki.

Saksa tuleb karta, paluda, hoiduda ta viha eest

- Jummal hoitku' šaksa viha iist ja mõtsa kaõo iist.
- Jummal hoitku' hoobi iist, suurõ šaksa löögi iist. ✨
- Šaks taht pallõmist, susi taht hagõmist.

Mitmesugust mõisa ja saksa kohta

- Jüripäiv vahtsõ' taosõ' pandasõ' kaala, vahtsõnõ teopulk andas kätte. ✨
- Šaks pess, šaks mass. ✨
- Šaksa suu om ku väikese latsõ perse'.

- Hää om herrä leibä süvvä, kuri kanda' karbatsit. ✨ [karbatsit – piitsa, nuuti]

KIRIK JA PASTOR

Rahakorjamine kirikus. Papi rahaahnus

- Tuu sant om iks rikas, kiä kelläga kerkot piten käü. ✨
- Papi pung ja kotisung ei saa' kunagi täüs.

Mitmesugust pastorst: kuulub kõrgemasse seisusse; teenib suuga leiba; pole ka ise patuta jne

- Kunn kruuks mättä otsan, varõs vaak aia otsan,
must miis lõugas kantsli otsan. ✨
- Opõtaja ja kikas eläse' keele päält.
- Heigo usus kerikherrä juttu ja kikka kirgmist. ✨
- Esändät ei olõ' vaia ette oräda' ega' pappi perän pallõlda. ✨

Kiriku ja kõrtsi (ning muude „ühiskondlike majade“) vahekordi

- Ega' kõrts ei olõ' põrgu, ei ka kerik taivas.
- Kerik, kõrts ja sitamaja, seod kõik om rahval vaia.

PABER

Paber. Kirjutatu uskumisest

- Papõr om kannatlik.

VALLAVANEM

- Kiä vallavanõmbas saa, tuu opis juuma.

KOHUS, KOHTUSKÄIK

*Hirm ja umbusk kohtuskäigu vastu.
Kohtu ebaõigus, kohus rikaste poolt*

Hoidu kohtust (ja tohtrist)

- Kiä kohtu ja tohtriga tutvas saava, nuu' hääse' ärä. ✨
- Tahat ellä, sôs hoia' hinnäst arsti ja ahvõkaardi iist.
- Kohus ei anna' kellegi rahu, ku esi' ei olõ' rahu. ✨
- Kohtutarrõ läävä' laja' ussõ' sisse, kitsa' vällä.

Kohus nii, nagu mõistetakse

- Kohus kuis peetas, õigus kuis mõistõtas. ✨

Kohus ootab altkäemaksu; kel kukkur, sel kohus; vaene ei saa kohtus õigust; vaesel lootusetu rikkaga riielda, protsessida

- Vesi ei saa' rasvalõ pääle. ✨
- Õigus sulas võimussõ iin ku vaha tulõ käen. ✨
- Kel kott, tuul kohus; kel vägi, tuul võimus.
Kel joud, tuul õigus; kel kott, tuul kohus.
- Kel joud, sel õigus; kel kott, sel kohus.
- Kel vatsk, tuul võimus; kel kost, tuul kohus. ✨
- Kel joud, sel võit; kel raha, sel õigus. ✨
- Kiä kuningalõ kohut mõist vai perremehel perrä kaes. ✨
- Är' minku' vägeväga väärdlemä ei ka rikkaga riidu.

Kas no virgaga joosta' ja kõvaga maelda' jõvvat.

[maelda' – maadelda]

- Kiä üle uma pää rago, toolõ satasõ' lastu' silmä.
- Päälmadse moka pääle sülgä, kül' alomadsõ pääle eski satas. ✨

Kohus mõistab õigust

- Kohus ei panõ' kellegi kikast majaharja. ✨ [kellegi – kellelegi]

Mitmesugust kohtu kohta

- Ku ei olõ' kaibust, sôs ei olõ' kohut.
- Jumala ja kohtu iin ei olõ' aigo. ✨

LINNASKÄIK

- Mingu-ui' vihalda' sanna ega' rahalda' liina.
Mine' no vihalda' sanna vai tingäldä' turgu.
Mine' kopkalda' kõrtsi ehk vihalda' sanna.

KAUP, HIND. OST JA MÜÜK

Kaup ja hind: hinna kujunemine;

hinna seos kauba headusega;

kauba mineku sõltuvu hinnast ja kvaliteedist

- Kelle lats, selle nimi. [„Kelle kaup, küll see hinna ütleb.“]
- Miä kallis, tuu kaunis, miä otav, tuu mädä.
- Kalli' eläjä' tulõva' laadult iks ostmalda' kodo. ☆☆

Pealeandmine ja pealekauba saamine

- Pääle massat, pääle astut; pääle võtat, maalõ astut. ☆☆
[Väljendiga *pääle astut* mõeldakse siin edenemist, „ree peale“ saamist.
Seletuse järgi on vanasõna tarvitatud hobusevahetamise kohta.]

Ära osta nägemata, ära maksa mõtlemata, ära osta tarbetut

- Ku tuud ostõtas, miä vaia ei olõ, sõs piät tuud är' müümä,
miä vaia um.
- Kiä tsika kotin ost.

Umbusk ostmise vastu

- Ohkõnõ um ostõt leib, väikene väläst saad. ☆☆
- Ohkõnõ ostõt asi, väikene tõsõ ant. ☆☆

Mitmesugust kaubast ja kauplemisest

- Juut om juut ja kaup om kaup.
- Täämbä ting tiidmäldä', hummõn hopõn ostmalda'. ☆☆
- Ku kats kauplõsõ', sõs kaegu' kolmas kavvõst.

KUNINGAS

- Kuningas kavvõn, jummal korgõn.
- Kuninga man om nii suur ku hainakuhi, a' ku siiä' saa, sõs ei saa' piipu panda' ✨ [Annetused ja saadetised kahanevad teel, enne kui määratud kohta jõuavad.]
- Kuningas süü-üi' kulda, maamiis mulda. ✨

SÕDA. KROONUTEENISTUS, SOLDAT

Kus sõda, seal häda

- Sõda olgu' kõrva kuulda, aga mitte silmä nätä.
- Hädä, ku jumala vits lüü, suurõmb hädä viil, ku sõda ärä' süü. ✨
- Kiä sõan tulõst kaes ehk sajan muast.

Kroonussevõtmine, soldatielu

- Sõtta läät, sitta saat. ✨

MITMESUGUST SOTSIAALSELT EBAVÕRDSETE SUHETEST. VÕIMU, JUHTIMISE JA POSITSIOONIGA SEOTUD HOIAKUID, TEGEVUSI JA SÜNDMUSI

**Suhteid suuremate ja vähemate
(ülemate/alamate, vägevamate/väetimate,
tähtsamate/tühisemate) vahel**

Kaks võimumeest ei saa ühes kohas valitseda, lähevad tülli

- Sünnü ei' kattõ perremiist ütte majja, kattõ kuningat ütte liina.

Kiskjad hoiavad kokku, ei kahjusta üksteist

- Kaarna ei tsaa' kaarna silmä vällä.
- Ega' susi sutt murra'.
- Ega' susi soe hanna pääle situ-ui'. ✨
Ega' susi soe hanna pääl ei sõku'.
Ega' susi soe jala pääle ei astu'.

Sarnane tunneb, otsib sarnast.

Ühesugused hoiavad kokku

- Ega' akan agana pääle ei haugu'. [„Rehepeksmisel üteldud aganate kohta, st et aganad kogunevad aganate hulka.“ (Tartu-Maarja?)]

Vägev ei suhtle ega sõbrusta väetiga.

Tähtsusetule, tühisele ei anta head

- Ega' suur lind väikeste puuhtõ ei linda'.
- Kassilõ ka kalla vaia, hää ku päägi saa. ✨

Nõrgem ei saa tugevamast ette, ei ole tast üle, ei saa talle vastu

- Ega' hand iks häräst ette ei saa. ✨
- Kassil mäng, hiirel hingemineng.
- Suurõmba juuda perält iks suurõmb jago suud.

[Vanasõna aluseks on tõenäoliselt muistenditüüp, milles mees on vahekohtunik kahe kurivaimu vahel, kes tülitsevad mingi soo omandiõiguse pärast; tulemusena jagatakse soo kaheks, nii et suurem osa jääb suuremale; motiiv esineb ka „Kalevipojas“.]

Alamate, funktsionääride usaldatavus.

Alamad paha peal

Ebausaldusväärne ei kõlba funktsioonidesse, kus võimalik kahju teha (varastada vm)

- Ega' soest karapinni ei saa'.
- Panõ' kits kärnäris, kül' sõs aid aritus saa.
Pangu-ui' kitsõ kärnäris.
- Kits ei olõ' kärnär, tsiga ei olõ' nurmõvaht. ✨

Kel (ameti või töö tõttu) ligipääs hüvedele, see kasutab juhust

- Ega' rott villäsalvõ ärä' ei koolõ'.

Kui võimumehed (valvurid) ära, siis alamad paha peal

- Mis hiiril viga hiideldä, ku kassi olõ-i' kotohn.

[hiideldä' – kiidelda, hoobelda]

Kohtlemine, juhtimine. Kask ja keeld. Kuulekus ja kangekaelsus. Sundus. Karistus ja peks

Võim (juhtimine, asjaajamine) hullu (lollo, kurja)

käes on ohtlik. Kurjal puudub (on lühike) võim

- Anna' pill ulli kätte, ull aja pilli lahki.
- Miä tuust sitast rattilõ säädä, miä rattil ei püsü. [rattil(õ) – vankril(e)]
Ega' sitt lapju pääl ei püsü.
Mis sa sitast sarda sää, ega' sitt sarran ei püsü.
- Saa halbi kätte valitsus, sös perän tulõ viletsüs. ✨
- Tsigä ütelnü': „Ku mul sarvõ' saava, sös ma purõ ja poksi,“
tuuperäst ei olõ' tälle sarvi luud.
- Puskjalõ lehmäle jummal sarvi ei anna.

Kohtlemine (hooldus, tähelepanu) sõltub

koheldava väärtusest, lootustandvusest jne

- Miä tuust puust istuta, midä hää meelega kaia' ei taha. ✨

Käskimine / isetegemine ja käsutäitmine

Ise teha või teisi käskida?

- Mistarbis sepp kae' tullõ tsuskas, ku pihidsa' umma.
- Tii' esi, tõhuda' tõist.
Tii' esi, tõhuda' tõist; astu' esi, aja' muid.
Aja' muid, astu' esi; käse' muid, käü' esi.
- Olõ' esi' iin, esi' riin, esi' rii perä pääl.
- Parõmb esi' minnä' ku tõist käske.

Kõik tahavad käskida, keegi ei taha täita

- Üts käsk ütte, tõnõ tõist, kinkastki ei saa' asja. ✨
Käse' ütte, tuu käsk tõist, käse' pinni, tuu käsk handa.
- Pini käsk handa, hand hannaotsa, hannaots ütles: karva', karakõ' ti esi.

Perremiis käskse sulast, sulanõ karust, karus pinni, pini handa,
hand käskse hannaõlku.

Laisa/virga juhtimisest, sundimisest/tagasihoidmisest

- Laisa ajat, unidsõ virotat, tühjä ei vôi' kohegi panda' ✨
Laisa utat, unidsõ virotat, tühjä olõ-i' kostõgi aia'. [utat – peksad]
- Aja' Annõ, käse' Kärtu, astu' esi', saat innembä.
- Kärmäs käü käskmälä, laisk ei lähä' lapsatõngi. ✨
- Virgalõ hobõsõlõ ei olõ' piitska vaia, a uhja.

Käsk tuleb täita (ole kui tahes laisk)

- Lõigat leib süvväs, käst tüü tetäs.

*Sundus ja kuuletumine/tõrksus.
Leebus/karmus. Peks, karistus*

Kes ei kuuletu, seda sunnitakse.

Ka vägeva kangus vääratakse

- Kiä taha-ai' kuulda, tuu piät tundma.
- Kurja pellätäs, hääd häbendedäs. ✨
- Ku hääd ei häbendä, sös kurja piät pelgämä. ✨
- Ärä' opatas kahruki tandsma, sös ei jovva' viil inemist opada'.

Vägisi ajamisest on vähe kasu

- Ega tuust pinist ka'apinni ei saa, kedä lõiaga karja viiäs.

Hirmu ja armu vahekordi:

kumb mõjusam; nende seotus

- Armuga saat inämb ku hirmuga.
- Hirm armuga omma' velidse'. ✨
- Hirm om armu imä. ✨
- Hirm om armu kubijas.
- Ku olõt hirmu saanu', sös olõt ka armu saanu'. ✨
- Kon ei olõ' hirmu, säääl ei olõ' armu.

Peks ei tee viga, ei riku tervist vms.

Peksu „lokalisatsioonist“

- Perse' pessä' luud: seemend ei anna', kaaro ei kannä'. [luud – loodud]

**Mitmesugust käsust, keelust,
sunnist, kuuletumisest, ihunuhtlusest**

- Sundja kuri, andja kitsi.
- Ei mitte ütsindä käele, enge vitsalõ ka piät suud andma. ✨

Uhkus, kõrkus. Leplikkus, alandlikkus, rahulolemine

Alusetust uhkusest

- Käsi puusan, täi pungan.

Ära ole ülbe! Uhkus hukutab, toob halba

- Uhkus aja upakilõ, kõrkus käpäkile.
Uhkus aja upilõ, ahnus käümä käpile.
- Uhkus tulõ inne sadamist.
- Uhkus iin, sadaminõ takan. ✨

Ole oma seisundiga (saatusega, eluga) rahul

- Kiä om pant orjama, tuu oraku' hää meelega.

Ära ole liiga vagur!

- Pehme' olõt, perse ala lasõt panda'.
Kiä pehme' om, perse ala pandas.

Tõus ja langus

Igaüks võib tõusta ja langeda

- Sanna takast lätt ka tii Moskvahe.

Madalast (jämedast) ei saa kõrget (peent) (ja vastupidi)

- Ega' varõs valgõmbas ei lää', ku tä om. ✨
Varõst mõsõ' pallo tahat, valgõmb saa-ai'.
- Ega' krants karvatsõmbas ei saa', ku tä om. ✨

Tõusta raske, langeda hõlpus

- Perimäke minek um iks rasõhõmb ku ülesmäke. ✨

SANNA TAKAST LÄTT KÄTII MOSKVAHE

Kõrgelt kukkumine on valus

- Miä korgõmban saiasat, tuu rasõhõmbast satat. ✨

SUHTUMINE ENDA JA TEISE OMASSE. KASU/ISESEISVUS

Igaüks püüab oma kasu.

Igaühel oma armas

- Kala ots sügävampä vett, inemine parõmbat ello.
- Egäl inemisel omma' sõrmõ' hindä poolõ kõvõra'.
- Egäüts kisk hindä poolõ, sika sarvõ' omma' taadõpoolõ.
Sikal omma' sarvõ' iks hindä poolõ.
- Uma suu um lähemb ku tõõsõ suu.

Teise turjal hea elada

- Miä tõõsõ perse pääl viga liugu laskõ.
Tõõsõ perse pääl um hüä livvõlda'.
- Tõõsõ hobõsõ sälän om hää sõita'.

Parem omal jõul kui teise varal

Teise omaga (abiga, varal)

ei jõua kaugele

- Ilm ei kata' kinkalõgi lauda, ku sa esi' ei kata. ✨
- Künnä' uma vaskaga, mitte tõsõ vaskaga.
- Tõsõ hobõsõ säläst tougatas maaha.
- Ega' võõras lehm ei püsü' ka'ra man.

Võõra leib valus süüa

- Võõra leib om rassõ, tuu paisus mõnikõrd suvvõ.
- Võõra laud om korgõ: silmäga näet, kätte ei küünü'.
- Võõra leib lätt risti kaalast alla.
- Võõra leib kirg kikkani', vaak valgõni'.
Võõras leib valgõni' vaug kõtun.

Parem oma kehv kui võõra hea.

Parem omal jõul toime tulla kui teiselt paluda

- Parõmb uma leib ku võõra vatsk. ✨
- Parõmb uma olinõ ku võõras villanõ.
Parõmb iks uma paklanõ ku võõras villanõ.
- Parõmb uma' viiso' ku tõõsõ kangä.
- Parõmb uma lämmi ku tõõsõ külmi. ✨
Parõmb uma külmi ku tõõsõ lämmi.
- Kiä hinnäst paigada' mõist, seo ka tõist pallõma ei käü. ✨

Iseseisvalt on hea. Oma vara on tulus

- Umast põllust um põll iihn, umast külvüst küpär päähn. ✨

Oma..., oma...: oma asja suhtes

vabam voli, vähem vastutust jne

- Uma kahr, uma kaar; uma tsiga, uma oras.
- Uma põld, uma pörss.
- Uma püss, uma rohi, milles pauguta' ei tohe. ✨

Ülalpeetav näib palju kulutavat

- Tõsõ latsõl tõpra kõtt. ✨

Kadedus. Kade, võhl

Kade, võhl teeb (püüab teha) teisele kahju

- Nõid nõid sinno ütškõrd, a lähk lähk sinno alasi. [*lähk lähk* – sõnast *lähk* 'õel, tige inimene' on siin moodustatud (kõnekeeles puuduv) tegusõnavorm, analoogiliselt sõnadega *nõid nõid* 'nõid nõiub']

Kadedal (võhlul, õelal) pole õnne ega edu

- Viha võtt vilä maast, kadõhus kala merest.
Viha võtt vilä nurmõ päält, kadõhus kala merest.
- Võhlul olõ-õi' villu, laisal lambit. ✨
- Võhlul ei olõ' viljä, kahtõl karja. [*kahtõl* – kadedal; nõial]
- Võhl ei võta' hernet ega kahe ei kaksä' naarist.
[*kahe* – kade, kurja silmaga (inimene); nõid]
- Kedä õnn avitas, tuud kadõhus häötäs. ✨

VARGUS, KELMUS, PETTUS. KURITEGU, ÜLEKOHUS, SÜÜ, VASTUTUS, KARISTUS

Vargus algab vaatamisest ja himust.

Ära himusta teise oma! Ära puutu võõrast vara!

- Kae', är' kahigu'; näe', är' näpsäku'. ☆☆ [är' kahigu' – ära kahetse; ära igatse]
- Umma ei jäta', võõrast ei võta'.

Parem ausalt teenida (vaene olla)

kui varastada (ülekohtusel teel rikastuda vms)

- Innembä olgu' jala' muaga ku kae' kuŕa teoga. ☆☆

Hooletus soodustab varastamist.

Vargavastaste meetmete tõhusus. Vargust raske vältida

- Parõmb pinni ravita' ku varast. [ravita' – sööta]
Kiä pinni ei taha pitä', süütku' sitt kaŕaga.
Kiä pinni ei söödä', süüt varast.
- Susi süü loetu' lamba'.
- Taba ei hoia' varast. ☆☆

Lubatud ja keelatud omastamisviisid. Väike ja suur varas (kelm); väike võllas, suur tõllas; eriti taunitavad vargused

- Miä löüt, tuu uma; miä varastõt, tuu võõras.
- Suurõ' varga' sõitva' tõllan, väikese' varga' rippusõ' võllan.
- Tuu um ütskõik, kas lätt susi marru vai sepp vargilõ. ☆☆

Kes harjub vargile (vm kurja tegema), ei loobu sest enam

- Ku hammas jo verde saa, sõs ei jää' inne rahulõ, ku süä tsalka saa.
[tsalka – rahuldatud]
- Rebäne maka, unõn lugõ kanno.

Kus pole/on varast, seal pole/on vargust.

Mis varga käes, see kadunud

- Ku susi süü-üi', sõs lamba' alalõ. ☆☆
- Ega' hauka pesä man kana' ei sigine'. ☆☆
- Miä soe suuhn, tuu soe persehn.
- Soe käest saat sa inämb tagasi.

Öö (ja tuisk) vargale, kurjategijale „oma element“

- Halva' teo' pelgäse' valgõt. ✨
- Ku tuiskas, om vargil hää kävvü'.
- Valgõ ussõn, varas koton. ✨ [ussõn – väljas]

Liiga aus ei tasu olla. Vargusest, pettusest, kelmusest saab tulu. Vargal on õnne

- Veitkese võlsi', veitkese varasta', veitkese tii' õigust – sõs saat ilmast läbi.
- Petüsega maja peetäs, võlsiga naanõ võetas. ✨
Pettega peetäs pere' ja võlsiga võetas naanõ.
- Ega' petjäl lülili ei olõ. ✨
Vargal um lüll, petjäl ei olõ lülili.
Petjä lüll om taivan, varga lüll maa pääl.

Varguse varjamine; vargus kui risk ja oskus

Varastatu peitmisest-hoidmisest

- Kiä munna mõist süvvä', tuu kuuri mõist käksi'. ✨
- Är' opku' vargilõ, ku är' ei mõista' käksi'.

Tark varas ei varasta kodu lähedalt

- Ega' susi uma pesä ümbrelt ei murra'.
- Susi ei võta' umast karast.

Vargusest, pettusest, ülekohtust ei tule head.

Varga (kurjategija) tabamine, süüdlase selgitamine; karistus

Varastatul, ülekohtuga saadul pole jätku, õnnistust; vargusega ei saa rikkaks

- Vargus kaos varga kotist nii ku vesi sõglast.
- Varastõt hopõn ei sõida' kavvõdalõ. ✨
- Võõra raha palotas karmanni läbi. ✨
- Vargu hääst ei saa' rikkas. [vargu hääst – varguse (teel saadud) varast]

Varas tunneb hirmu; varguse, pettusega ei saa kaugele

- Hirm saia', hirm süvvä'.
- Ülekohtuga ei saa' üle olökõrrõ. ✨

**Varas jätab jälgi; kuritegu tuleb päevavalgele;
seni varas varastab, kuni vahele jääb**

- Kon susi, sää! jälle. ✨
- Ülekohus ei püsü' kotin.
- Susi unõhtas, pini mälehtäs.
[„Ülekohtu tegijä unõtas, ülekohtu kandja mäletäs.“]
Susi orohn unõhtas, pini mäe pääl mälehtäs.
Susi unõhtas, pini mälehtäs, kass pidä kavva meelemn.
Pini unõhtas, susi mälehtäs.
- Susi luiõ päält tapõtas. ✨
Susi lastas luiõ päält.
- Egäl oinal uma mihklipäiv.
- Kruus käü seeni' kaivol, ku katski lätt;
susi käü seeni' kařan, ku otsa saa.

**Kõigil kaasosalistel (vargal, nõuandjal,
varjajal jne) võrdne süü ja karistus**

- Vargusõ vastavõtja om niisama hää ku varaski.

**Tagaajamine; süüdlase otsimine;
süütu süüdistamine; tagaajajast süüaluseks**

- Vargal üts tii, takanajajal ütesä. ✨
Otsjal üts tii, vargal ütesä tiid.
- Üts süüdläne, ütesä vastutasõ. ✨
- Üts patt vargal, ütesä takanotsjal.
[„Varastatud asjade tagaotsija arvab palju inimesi kahtlaseks.“ (Suure-Jaani)]
- Vaka vaivatas, kõvvõr ei nõsta' kõrvagi.
[vaka – vaga; ei nõsta' kõrvagi – ei tee väljagi]
Vaka hinge vaivatas, süüdläne ei nõsta' hurmagi. [hurmagi – uimegi]
- Viimäte om takanotsja suurõmb süüdläne ku varas. ✨

Oma süü salgamine

- Varas vann seeni', ku timmä lüllil puvvas.
- Egä kass katt esi' uma sita.

Süüdlase (varga, kelmi) karistamine.

Koeral koera palk. Omakohus

- Pinil iks pini palk.

- Pinil iks pini hind.
- Pini saa kerikun ka pessä. ✨

Kelmi (varga, kurja, pahelise) suhtumine omasugusesse

Kelm tunneb kelmi; kelmid ühel nõul, ei reeda üksteist

- Pini iks pinni tund.
Kül' pini pinni tund.
- Kiä varga nõuhn um, tuu um esi' ka varas.

Varas varastab varga järelt. Varas ei salli ega toeta teist varast, oskab teist kahtlustada, süüdistada, veab sisse

- Varas varastas varga takast, suur jummal naard ülevält.
- Varas varga nuhtlõs, huur hoora sõimas, port ei usu' puhast.
Huur mõist huura sõimada', varas varast nuhelda'.
- Kiä esi' aho takahn um istnu', tuu mõist ka tõist aho taadõ otsi'.
- Varas ei taha' kunagi ütsindä lülili minnä.

Varguse seos valetamisega

- Kiä võlss, tuu varastas.
- Petüs um vargusõ velepoig.

Mitmesugust vargusest

- Kiä umma hääd ei häädä', tuu võõra hääd ei varasta'. ✨
[hääd – vara(ndust)]

PETETAVUS / KAVALUS, OSAVUS

Lolli, ettevaatamatut kerge petta, tarka (kavalat) raske.

Mees (koer), kes petab, loll, kes laseb

- Ku silmi vallalõ ei hoia', sõs hoia' rahakott vallalõ.
- Püä', kon villa om.
- Pini, kiä pett, perse', kiä pettä' lask. ✨
- Ulli petetäs ubinaga, tarka jovva-i' taaldrigagi pettä'.

Kaval, osav oskab kasu lõigata, ohte vältida, puhtalt välja tulla

- Rebäne üks soest söönümb. ☆☆
- Ega' hani sälän ei püsü' vesi.

Osavusparadokse

- Soe' olgu' süünü', a lamba' olgu' alalõ. ☆☆
- Susi olgu' söödet, kari olgu' hoiõt. ☆☆
- Keedä' putro, küdsä' vatska, jauh olgu' alalõ. ☆☆

Mitmesugust kavalusest ja petmisest

- Petku-ui' santi karaskiga. ☆☆
- Segätsen viin om hää kallo püüdä.

INIMSUHTED ÜLDISEMALT. HEA JA KURI ISELOOMUDES, MÕTETES, SÕNADES JA TEGUDES

HÄBI JA AU (AUSUS, AUSTUS), REPUTATSIOON, „NIMI“, PIETEET

Ole aus! Au on suur väärtus, enam kui kuld jne.

Parem auga surra kui häbiga elada

- Au inämb ku asi.

[„Kui tähtsa mees midagi annetab, mis muide antult tähtsusetaks oleks.“]

- Au om rohkõmb ku päävälik leib. ☆☆
- Au om inämb väärt ku sada vähkä. ☆☆
- Raha kaotat vai juut ärä' – jälki saat, aga' ku avvu kaotat, seda ei saa' inämb.
- Parõmb auga koolda' ku häüga ellä'.

Häbitu (kuri) ei tunne häbi, pieteeti.

Kel pole häbi, sel pole au

- Ku pallo um pinil häpü, nii pallo ku'al inemisel. ☆☆
- Kel avvu ei olõ, tuu häpü ei tunnõ.

Häbiga saab läbi. Aust, „suurest nimest“ pole palju kasu

- Edimält om häbü, perän saa iks läbi.
- Kas häbü härä suuru vai härg ilma suuru.

[Ega häbi ole härjasuurune, nagu ka härg pole ilmasuurune.]

Häbi on maa pealt kadunud

- Aig tulõ, kunas tütrikkõ häbü ja härgi kasu ärä' kaos. [kasu – kasv]

Mitmesugust aust ja häbist

- Häbü um härä suuru, pelg um pini suuru.
- Avv, kinkalõ avvo tulõ anda'.

Hea nime tähtsus

- Ausa nimi om parõmb ku hõpõ ja kuld.

SÜÜTUS, „PUHAS SÜDA“, ÕIGUS, ÕIGLUS. VALETAMINE, VALE JA TÕDE

Tee õigust!

- Tii' õigust, sõs ei olõ' midägi pelädä.

Räägi tõtt, vihka valet!

- Kõnõlõ', miä õigõ, süü', miä kütse.
Süü', miä kütse, kõnõlõ', miä tõtõ.

Süütu ei pruugi karta, teda ei puutu, ei saa kahjustada keegi

- Vaga veri ei värise'.
- Vaga ei värise', kõva ei rägise'.
Õigõ värise-ei', kõva krõbisõ-õi'.
- Õigõ hõlma ei nakka' ütski.

Õigus on võitmatu, jääb peale, ei kao. Tõsi tõuseb, vale vajub

- Õigust ei murra' ütski.
- Õigus ojos pääl ku rasõv vii pääl. ✨
- Õigus ei pala' tullõ, ei upu' vette. ✨
- Tõtõ tõsõs, võlss vaos; õigus püsüs, ülekohus kaos.

Valel lühike iga

- Võlsil omma' lühükese' jala'.
Võlsjal iks lühükese' jala'.

Valest pole kasu

- Ega' võlsiga võiumäke üles ei tii'. ✨
- Võlsist ei saa' sukalapa, petüssest ei kindapäkkä. ✨

Igaühel oma õigus; mis õigus ühele, see õigus teisele

- Miä õigus ütele, seo õigus kah tõõsõlõ.

- Õigus olgu' egälütel.

Mitmesugust valetamisest ja tõest

- Är' kõnõlgu' nii, et ei vôi, a' kõnõlõ' nii, et ei taha'.

LUBAMINE JA TÄITMINE, SÕNAPIDAMINE JA -MURDMINE

Meest peetakse sõnast

- Miis peetäs sõnast ja härg sarvist.
Miis peetäs sõnast, härg köüdetäs sarvist, a tsika ei saa' kostki võtta'.

Lubada kergem kui täita. Lahke lubaja tihti halb täitja.

Täitmine tähtsam kui lubamine

- Sinnä' saa-ai' situtus, kohe kükähtät.
- Parõmb tett ku töötõt.
- Parõmb uuta' ku unõhta'.

Lubamine on võlg, kohustus

- Lubaminõ om puul kohut. ☆☆

Asjaks lubaminegi; lubamine ei kohusta,

lubatut pole vaja tingimata täita

- Ega' kattõ häd kõrraga ei vôi' tahta': lupa' ja anda' ☆

KOKKULEPE. KOMPROMISS

- Parõmb ette kõnõlda' ku perrä tõrõlda' ☆☆
- Kerik olgu' kest küllä.

INIMESE MUUTLIKKUS/MUUTUMATUS. VÄLISE (NÄHTUMUSE, KÄITUMISE JA SISEMISE (OLEMUSE, MEELELAADI) VASTAVUS/ERINEVUS. TEESKLUS, SALALIKKUS

Kõik jäävad selleks, mis nad on
(lollid lollideks, kurjad kurjadeks, ropud roppudeks jne)

- Nii ku juudas ellen, nii kurat kooldõn. ✨
- Kiä pini ellen, tuu pini kooldõn.
- Must tsiga määri ei' mustõmbas. ✨

**Kuri muudab küll „karva“ (st välimust, käitumist),
mitte aga loomust, kurjust**

- Susi hiit kül' karva, ega' tä muudu hiidä-äi'.
- Kos Must muu jätt. [*muu* – moe, kombe, teguviisi]
Ega' Must muudu ei jätä, kui tä kül' karva aja.

Tundmine „hambast“/„karvast“.

Inimest tuntakse tegudest

- Kaegu-ui' kutskat karvast, kae' hambast.
- Är' kaegu' kurja karvast, kae' hambast. ✨
- Turvast tunnus hää hopõn, suust hää süüjä. ✨ [*tunnus* – on äratuntav]

Kõik ei ole see, millena ta pealtnäha paistab

- Kõik ei olõ' kuld, miä läügüs.
- Kõik ei olõ' hõpõ, miä läügüs.
- Egä verrev mari olõ-i' maaskas.

Teesklus, silmakirjalikkus, salakurjus

**Silma ees (sõnades) magus ja lahke, seljataga
(mõtetes, tegudes) kuri. Libekeelsus ohtlik, taunitav**

- Kiä makõ, tuu tikõ. ✨
- Mesi suun, sapp süämen.
- Suu iin sulamesi, sälä takan säksa väits. ✨

- Suu iin hää, sälä takan kaalalõikaja.
- Suu iin sõbõr, sälä takan vainlanõ.
- Suu iin ku voonakõnõ, sälä takan ku kiskja susi. ✨
- Lipõ kiil, heridse miil. [*heridse* – kelmi, lurjuse]
- Kiä kitt, tuu pett.

Vagadus tihti teeseldud:

„vaga siga“ (saamahimu, kahjurlus),

„vaga vesi“ (salamõtted, -pahed)

- Vaga tsiga koti lahkja.
- Tasanõ tsiga tsung pallo maad. ✨
- Vaiki tsiga tsung rohkõmb maad ku rõhütelejä.
- Vaga vesi, sükäv põhi.
Vaal viil om süvä põhi.
Matal vesi, sükäv põhi.

„Salapeni“

- Salapini sasi hanna haukmalda. ✨
- Salapinni ärä usku. ✨

INIMESETUNDMINE. UMBUSK JA USALDUS. SALADUS, KAASTEADJAD

Teise inimese südamesse ei näe

- Suu kõnõlõs nii, a süä mõtlõs tõistõ. ✨

Kelle tegusid on nähtud, seda tuntakse.

Kes kord on petnud, valetanud vms, seda enam ei usaldata

- Üts kõrd nätäs, tõist kõrd tundas.
Miä mehest üts kõrd nätäs, tuud eloig kõik tundas.
- Üts kõrd petät kül' luuga, tõist kõrd ei petä' inämb lihagagi.
- Kiä eelä' võlssõ, tuud hummõn inämb ei usuta.

Ära usu hullu, kurja, petist!

Kergeusklik saab petta. Ära usu ilma!

- Kohe võhl vett juhatas, sinnä' otsi' tuld. ✨
- Ärä' saldku' soe juttu, kullõlgu-ui' kahru kõnõd.
- Usu' ilma, ilm aja purru silmä.

Keda uskuda, keda mitte

- Innembä usu' ammussuud ku alalakka. ✨

[Võru keeles tähendab *ammussuu* vasturääkijat, *altlaka* aga on 'altkulmu';
altlaka vahis kaval inimene, kes otsa ei vaata.]

Ära räägi oma saladusi edasi!

Räägi mõistu. Inimene reedab end ise

- Kõnõlõ' miist, är' nimitägu' mehe nimme.
- Kiä ähnä uustõ tiid, ku tä ei tsakuda'.

Salajutust, -asjast ei tule head

- Salahuisti tiit, sanna läät. [Saunaminek tähendab siin sünnitama minekut (mõeldud on salajas hoitud rasedust).]

Kõikjal võib olla pealtnägijaid-kuuljaid.

Välgi kaasteadjaid. Mida ei teata, seda ei räägita

- Mõtsal omma' kõrva', välläl silmä.
Ilmal selge' silmä' ja mõtsal helle' kõrva'.
[helle' kõrva' – väljend terava kuulmise kohta]
- Mõtsan kuuldjat, nurmõn nägijät.
- Mõtsa ja magajat ei või' usku'.
- Kon tegijit, säääl om ka nägijit.
- Kon kõnõlõjat, säääl kullõjat.
- Midä pini ei näe', tuud pini ei haugu'.

Salaja tehtu, kõneldu tuleb päevavalgele

- Ega' palläs nõgõl karmanin ei püsü'.
- Miä pümme tetäs, kül' tuu tulõ ütskõrd valgõ ette.
- Miä aho takan tetäs, tuu katusõ pääl kuulutõdas. ✨
- Miä kõrva kõnõldas, tuu katustõ pääl kullõldas. ✨
- Kül' jummal tuu kõik valgõ ette.

KIÄ ÄHNÄ UUSTÕ TIID, KU TÄ EI TŠARUDA'

RÄÄKIMINE/VAIKIMINE. HINNANGUGA SEOTUD KÕNEAKTE

Räägi vähem!

Räägi vähem! Parem suud pidada kui palju rääkida

- Piä' suu, pitsidä' moka'.
- Võta' vett suvvõ, sõs püsüs suu kinni!'
- Piä' puul ja poolõga kõnõlõ'.
- Parõmb meele takan ku keele iin. ✨
- Kõnõlõminõ um hõpõ, vaiki olõminõ kuld.
Kõnõlõminõ kuld, vaiki olõminõ hõpõ.

Mõttele, enne kui ütled!

- Seen' kääna' sõnna ütessä kõrd suun ümbre, ku vällä ütlet. ✨

Näe-kuule (tea) palju, räägi vähe, ära näita, et tead!

- Pallo näe' ja veidü' kõnõlõ', sõs olõt mõistlik.
- Miä näet, är' näüdüku'; miä kuulõt, är' kuulutagu'.
- Pallo tiiät, veidü' kõnõlõ'.

Loll räägib palju, tark vähe

- Ullil sõna' huulõ pääl, targal hammastõ takahn. ✨

Rääkimistarve on inimlik. Kõneldakse kõigest. Kuulujutte ikka tekib

Mis mõttes, hinge peal, sellest räägitakse

Miä meele pääl, tuu keele pääl.

Minkast süä täüs, tuust kõnõlõs suu.

Lobiseja suu sõelata, lobiseb üha

Olõ-õi' sõnal sõlmõ, jutul jakku.

[„Sõlmimata sõnad“ võiksid tähendada seosetut juttu, „jutu jätkuga“ oleks aga sama lugu nagu „leiva jätkuga“ – tühjal jutul seda (sisukust, tuumakust) pole; siiski on võru keeles ka väljend *lei jutul jaku sisse*, mis tähendab jutu katkestamist, ja sel juhul võib jätku

puudumine tähendada hoopis seda, et jutul ei tule lõppu.]

Ilm paneb kõike tähele, räägib kõigest.

Rahva suud ei saa sulgeda, kurja kõne eest ei saa pageda

- Rahva käen om lağa raamat.
- Kiä ilma suud joud kinni' sulgu'.
- Hoobi iist pakõt är', ega' sõna iist saa-ai' paeda'. ☆☆
Puu vai löögi iist saat taada', sõna iist ei saa'. [taada' – taganeda]

Lausutu levib

Lahtilastud sõna ei saa enam kinni püüda

- Sülgät – ei neelä, ütlet – ei võta' tagasi. ☆☆
- Üteld sõna ja last kuul – noid ei saa' inämb tagasi. ☆☆
- Sõna lask suust ussõ, nii tälle asõnd olõ-õi'. ☆☆ [ussõ – välja]

Kuulujutt levib, teel veelgi paisudes (eriti halb jutt)

- Kost käü tühä jutu tii? Lõbiskidõ lõugõ pite, petjide piiri pite, võlsjidõ valda pite, uskjidõ ussõst sisse. [lõbiskidõ – lobisejate]
- Hüä au lätt kavvõ, kuri viil kavvõmbalõ. ☆☆

Kuulujutu tõepõhi; kiituse ja laitude pälvitus. Sõnade ja tegude vahekordi

Seni räägitakse, kuni osutubki tõeks. Jutt ei teki asjata

- Pini hauk nii kavva, ku asi saa.
- Seen'i' pini hauk, ku külälise' tulõva'.
- Seen'i' pini hauk, ku susi karja tulõ. ☆☆
- Ega' pini huupi ei haugu', kas olgu' susi vai tõrvaskand. ☆☆
Pini ei haugu' muido, ku musta kandugi om.
- Ega' pini ilmaasanda' ei haugu'.
- Ku sutt kõnõldas, sõs susi tulõ kah.
- Ei olõ' sõs inämb susi kavvõn, ku hagõmisõ helü kuulda'. ☆☆
- Ega' suits muido ei nõsõ', ku tuld ei tetä'.
Kon savv om, sääl om iks tuli kah.
- Kii-i' pada ilma tulõlda', olõ-i' tuli ilma savvulda'.

**Kuulujutt, keelepeks vahel tugevasti
liialdatud või alusetu. Palju lärmi, vähe asja, kasu**

- Kassi suurunõ om, kahru suurutsõs tetäs. ☆
- Tigalanõ lätt mõtussõs pikälidse tii pääl. ☆
- Inämb hellü ku villo.
Inämb vingu ku villo.
- Kopka iist asja, ruubli iist kärrä.
Kopiga väärt hääd, ruubli väärt larmi.
- Kärrä kuurman vitä, hüvvä olõ-õi' piipugi panda. ☆

**Ära kiida halba (kurja, lolli)! Kiidetu muutub ülbeks.
Kiitus, laitus, hooplemine vahel pälvimatud, ebaõiglased**

- Miä tühäst kittä' vai näläst avvusta.
Miä sa sitta kität ja nälgå avvustat.
- Miä kassi inämb silitsät, tuu kass hanna korgõmpa nöst.
- Inämb om ikja takan ku kitjä takan. ☆
Ikjal om inämb varra ku kitjäl.
- Tühi tõrdo kumisõs.
- Tühi tūmises, nälg nārises. ☆

**Kes palju räägib, hoopleb, see vähe teeb;
suuga kange mees (täna rikas), teoga mannetu (homme vaene)**

- Kiä pallo oppas, tuu veidü' tege.
- Kiä pallo kõnõlõs, tuu veidü' tege.
- Ei olõ' linnustki asja, kiä ilosahe laulda' mõist.
- Är' tekku' liina lagõhõlõ maalõ ega' tapku' põtra nõglaga ärä.
- Suu tege suurõ liina, kää' ei ti' kao pessägi.
Suu tege suurõ liina, kää' ei kana pessägi.
- Eelä' oll' kümme paari hārgi, täāmbä ei üttegi.
Kõrdsin om kõigil kümme paari hārgi, koton ei hārä handagi.

Kes virk (kuri) kõnelema, see tubli tööle

- Kel sõna, tuul sõrmõ.
- Kiä kuri kõnnõn, tuu tikõ teon. ☆
- Kiä um susi suulõ, tuu um kahr tüüle. ☆

Suu kõnelgu, käed tehku tööd

- Suu kõnõlõs, kää' tekke' tüüd.

Suu kõnõlgu', kää' teku', jala joosku'.

Iseenda kiitmisest ja teise laitmisest

Igaüks kiidab ennast, oma

- Kiä kassi handa nõst, ku tä esi' ei nõsta'.

Oma kiitus on näotu.

Ära kiida end ise (las teised kiita)

- Heerits kitt hinnäst, hüä miis tõist. ☆☆
- Uma kitmine um ku vette sitminõ.
Esi'hindä kitmine olõvat ku tühjä tõrdohe sitminõ.
- Kiä hindä kitt, tuu hais ku sitt.
Uma kitt um ku sitt, võõra uma helises ku kell.
- Uma kitüs haisas.
Uma kitüs haisas, tõõsõ kitüs hõngas.
Võõras kitüs helises, uma kitüs haisas.

Teise (pisi)vigu nähakse, oma (suuri) vigu mitte; teist kerge rääkida, laita, õpetada.

Vaata enne ennast, siis kritiseeri teist

- Tõõsõ silmä näet pinnu, umma silmä näe-ei' palki.
- Kõgõ kergemb tüü – suka harotaminõ ja tõsõ kõnõlõminõ. ☆☆
- Tõõsõlõ mõist egäüts kaalesänd olla'. ☆☆ [kaalesänd – kaelaisand, sundija]
- Miä um hõlpsamb ku tõsõ oppaminõ. ☆☆

Üks naerab, kritiseerib teist, ise pole parem

- Pada sõimas katalt, üte' musta' mõlõmba'.
Pada naard katlat, üte' musta' mõlõmba'.
Pada põlg katlat, ütsumusta' mõlõmba'.
- Hämm häägäs nesses. ☆☆

Kergem kritiseerida kui ise (paremini) teha

- Parõmb om tõist laita' ku esi' parõmbahe tetä'.

Mitmesugust kiitmisest ja laitmisest

- Tikõ miis tõõsõ teotas, aśanda' hinne avvustas. ☆
Tikõ tiotas tõist, aśadu avvustas hinnäst. [aśanda', aśadu – halb, tige]

Tühja jutu, kiituse-laituse, pilke tähtsusetus (kasutus, kahjutus) kõnealuse jaoks

Kiit(le)misest pole kasu.

Tühise (kurja, pahelise) kiitusel-laitusel pole tähtsust

- Laidusõga elät latsõst saani', kitüsega ei saa' sanna kerese mano. ☆
- Mõistlik kitten ei kihonõ, laitõn ei lagonõ. [ei kihonõ' – ei lähe kihevile]
- Mul ütskõik, kas sant kitt, lits lait vai varas vannus.

Tühi jutt ei võta tükki, naer ei riku nahka jms

- Sõim ei nakka' sõrmõ külge, naar ei nakka' naha külge. ☆
- Naar ei võta' nahka, tühi jutt tükkü.
- Naar ei naka' nahka, tühi sõna ei kaks' tükkü.
- Egas suu sato kannai' ega' kiil palkõ tõõsõlõ avvu andõn. ☆

[sato – mädanenud puud]

Nallä või iks tetä, ega' kiil palki ei kannä.

Ära aja tühja juttu taga! Ära hooli rahva rääkimisest,

ära pelga naeru! Inimene, keda räägitakse

- Lüü' ruskaga tuult vai aja' tühjä juttu takan.
- Tuult ei saa' kiäki kinni' võtta'.
- Kangõt ähvärdüst ei kästä' pellädä, ei kõvva toovotust usku'.
- Kiä naaru pelgäs, tuu piiru koolõs.
- Naarat sa mu rõivit, naarat rättseppä; naarat sa mu kängitsit, naarat kängseppä; naarat sa minno, naarat jumalat.

„Paha sõna“, liigse lobisemise halbu külgi

Loba, tühi jutt, paha sõna on taunitav (räpane, patune, valelik vms)

- Vana inemise jutt om nigu soe sitt: puinõ ja karvanõ.
- Kon pallo juttu, säääl pallo petüst. ☆☆

- Kiä pallo kõnölös, tuu pallo võlss.
- Paha sõna palagu, hää sõna elägu. ✨

**Suur suu (liigne loba, vastuajamine vms)
toob ebameeldivusi, saadab seljataie**

- Suu saat sälätävve, süä rikk tervüse. ✨
Suu saat sälätävve, sõna kütt külmä sanna.
- Piä' suukõnõ kinni, sös um sälläkene terve'.
- Miä suu küsüs, tuud sälgi saa.
- Miä suu ja käe' tegevä, tuud kühm vastutas. ✨
- Ku suu läga, olgu' sälgi viil laemb.
- Kel suu läga, tuul olkõ' kühm kah läga.
- Suu kuts, sälgi kand. ✨
- Üts sõna kõüt, ütesä ei jovva' pästä. ✨

**Tühi jutt, pilge, naer jms ei too rääkijale tulu,
langeb ta enda peale tagasi, toob kahju, tüli**

- Pallo juttu täüda-äi' kõttu.
- Kiä tõist naard, tuu naaru palga saa.
- Jüretäväle jääse' iks luu, a' jüräjäle jää-äi' luid kah. ✨

**Sõna hukutab ja päästab,
toob tüli ja lepitab**

- Sõna kõüt, sõna päst.

**Sõna, keele(oskuse),
hea sõna mõju, kasulikkus**

**Sõna (keeleoskus, nõuküsimine, veenmine)
aitab edasi, on väärtuslik, mõjub**

- Kiil vii Kiiovahe. ✨
Kiil vii ar' Kiiovahe, miil vii Moskvahe.
[„Ku mõistat kiilt, saat kavvõndahe, meelega võit kõigin kotussin är' kävvä.“]
Kiil käü är' Kiievin, jala' saa-ai' kohegi.

- Kiil mass kesvāvaka, tüütegijä massa-i' tingägi. ☆

Hea sõna on hinnaline, tõhus

- Ega' hää sõna luud ei riku'.
- Ega' hää sõna rahha massa õi'. ☆
- Hää sõna süü vōōra vae.
- Hää sõna süü vaesō vaiva.

Mitmesugust rääkimisest, vestlusest, kõnekultuurist

**Kõnekultuurilisi sätteid: kõneldava, selle meeleolu
vastavus olukorrale, valitsevale meeleolule;
tähelepanematule ei korrata. Kõnevääratus**

- Hää! aol kõnölō', halval aol olō' vaik. ☆
- Ega' opōtaja kats kõrd aamōn ei ütle'. ☆
- Hopōn essüs nelä jala päält, sōs ei essü' no inemine sõna päält.

**Rääkimisest ja vaikimisest,
küsimisest ja kostmisest (mitmesugust)**

- Hädä, ku kõnölōt, hädä, ku vaik olōt.
- Tiiät esi', är' küsügu'.
- Parōmb üts kõrd küssü' ku kats kõrd essüdä'.

VIRISEMINE, NURISEMINE, HÄDALDAMINE, MURETSEMINE. PESSIMISM JA OPTIMISM. NAER, NALI; EDEVUS, KERGLUS

Virisejal, nurisejal alati viga (leplik lepib halvemagagi)

- Kass süü iks umma palla nurinaga.
- Vingjal tsial viis vika.
Vingjal tsial mitu vika: kärs kärnäne ja maa külmänü'.

- Kiä veitüga rahu olõ-õi', ega' tuu palloga kah rahu olõ-õi'.
- Hää tsiga süü kõik är'.
- Hää hopõn ei põlõ' kunagi kaaru. ☆☆ [ei põlõ' – ei põlga]

Süüd ühel, süüd teisel, nurisejal kui ka süüdistataval

- Viga viisõn, häda räten. ☆☆
- Süüdü um ruunal, süüdü kah ruhel. ☆☆
- Viga rokal, viga vasikal.
Egäkõrd ei olõ' viga joogin, mõnikõrd ka viga vasikan.
- Süüd süütjal, viga vihtjal. ☆☆ [süüd süütjal – süü sügajal]
O1õ-õi' süüd süütjal, viga um iks vihtjal kah.

Nalja võib ikka teha. Nali, naer on hinnatud, „terviseks“, mõjusam kui viha

- Nalal um säidse atra maa seen, vihalasõl ei olõ' üttegi.

Naljaga peab mõõtu pidama. Pill tuleb pika ilu peale

- Pill saa pikä ilo pääle.
Pill tulõ pikä ilo perrä.
Ikk tulõ ilo pääle, pill pikä naaru pääle.
Pill tulõ pikä ilo pääle, kusi kavva naaru pääle.

SÕBER JA VAENLANE. SÕPRUS JA VIHAVAEN

Lahkus, sõbralik meel võidab sõpru

- Suur suu saat sällätävve, lahkõ suu sõpru.

Sõpruse häid külgi

Sõprusel, heal sõbral, sõbra nõuandel jne on suur väärtus.

Parem omada sõpru kui vaenlasi

- Hää sõbõr om inämb ku suur rikkus.
- Hää sõbõr inämb ku tuhat ruublit.
- Parõmb ütesä sõpra ku üts vihamiis.

Hea sõber parem kui sugulane

- Parõmb om hää sõbõr ku halv sugulanõ.
- Sõbõr ligidält om inämb ku veli võõralt maalt.

Vana sõber suur vara. Parem vana sõber kui uus

- Vana sõbõr parõmb kattõ vahtsõt.

Sõpruse halbu külgi

Ära usalda sõpra liialt!

Salakaval sõber on ohtlikum kui vaenlane.

Sõber sõbra naha koorib. Ise sõbrad, vara võõras

- Hoiä' sõbra iist, vainlasõ iist tiiät muidogi hoita' ✨
- Peläku-ui' ulli vainlast, pelgä' tarka sõpra. ✨
- Sõpr sõbra käpistäs, naabri naba lõikas. ✨ [käpistäs – näpistab; kohitseb]
- Sõbõr sõbra perse kuur.
Sõbõr pand viil sõbra naha orsilõ.
Sõbõr sõbra kaadsa' kuur.
- Veli um veli, ting um võõras vahepääl.
Veli om kül' uma, aga' raha vahel võõras.
Sugulasõ' kül' olõmi', a raha om võõras.

Sõpra tuntakse hädas. Heal ajal (rikkal inimesel)

palju sõpru, hädaajal (vaesel) ei kedagi

- Tunnõ' sõpra hädä aigo. ✨
- Seenì' sõpra, ku sõira.
Seenì' sõpra, ku sõira; seenì' vadõrat, ku vatska.

Kaks vihameest ei saa koos elada,

tülitsevad alati jms

- Kats pinni ei jää' üte kondi man sõbras.
- Kats kassi ei sünnü' ütte kotti. ✨

Mitmesugust sõbrast

- Pruut om kerge lõüdä, aga' rassõ pitä, sõbõr om rassõ lõüdä, aga' kerge pitä. ✨

KATS PINNI EI JÄÄ ÜTE KONDI MAN SÕBRAS

KONFLIKT, TÜLI, KAKLUS

Vaidlus, jonn, järeleandlikkus

Jonn Jumalast loodud

- Jonn om Jumalast luud.

Targem annab järele

- Kua targõmb, tuu and perrä.

Tüli, sõim, kaklus

Konflikte ikka juhtub. Vihastavad, tülitsevad nõrgadki, headki, kannatlikudki

- Sõprusõn ei elä' kiäki vanas. ☆☆
- Kivi iks saa kiviga kokko puttuma.
- Kanamunaki pesän tikkõlõsõ'.

Tüli ei tule põhjusest. Sõnast tüli, tülist kaklus

- Tülü ei tulõ' tühäst ašast ega' sõim hääst meelest. ☆☆
- Pisost saa tuli, sõnast saa tülü.
Kibõnast saa kirk, sõnast sõda.
Kibõnast tulõ tuli, sõnast tulõ tülü.
Kibõnast lägünes tuli, sõnast tülü.

Sõim, sõnadega tülitsemine (mitmesugust)

- Kiä tõist sõimas, tiotas esi' hinnäst.
- Sõim pand mehe magama. ☆☆
- Ega' susi karussit ega' pinne pelgäsi es, näide kiuhkminõ om ilodu kuulda'.

Sõnadega/rusikaga

Sõnahoobid valusamad kui käehoobid

- Inämb inemiisi tapõtas keelega ku kirvõga. ☆☆
- Lihanõ kiil lõikas luudsõ kaala katski.

- Suuraiga kiä ei mähi, käeraiga mähitäs. ✨

Ähvardamine. Ähvardamise ja löömise, „haukumise“ ja „hammustamise“ vahekordi

- Ähvärdüst pelätäs, lubahust oodõtas. ✨
- Kuri miis kokutas, hää miis är'ki tege.
- Purõ-õi' tuu pini, kiä hauk.

Parem sõnadega kui kätega

- Kõnõlõ' suuga, käe' piä' rahulõ.

Kellega tasub kakelda?

Vastu hakata või pageda?

- Pagõja pääses, vastavõtja tapõtas. [*vastavõtja* – *vastupanija*]
Pagõja pääses, vastavõtja väsüs.
- Pagõjal jälg, vastavõtjal sälg.
- Parõmb om ikõt ku pakõt. ✨

Vastulöömine on lubatud. Mees mehe vastu

- Lüümine um keelet, vastalüümine lubat. ✨
- Miis miist vasta, kats miist kassi vasta.

Mitmesugust löömisest

- Maanolõjat lüvvä' ei tohi, om Piitre Suurõ säädüs.

Pärast konflikti. Leppimine, vihapidamine

Ära vana asja (tüli, süütegu vms) mäleta!

- Kiä vanna asja mälehtäs, tuu külma viiga valõtas. ✨
- Kiä vanna asja mälehtäs, tuul silm pääst vällä.
- Putku-ui' sitta, sitt nakas haisma.
Ku sitta liigutat, sõs sitt hais.

Leppimine, suhete ennistamine pinnaline ja ebakindel

- Ega' lõigat leib inämb kokko ei sünnü.

HEADUS JA KURJUS. HEA- JA PAHATEGUDE VASTASTIKKUS. KÄTTEMAKS, TÄNAMATUS

Kuri inimene, temaga suhtlemine

Igal omad head ja vead

- Egäl majal om uma sitt sisen ja magu man. [*magu* – maitse]

Pahal parem õnn

- Midä pahemb pini, tuud parõmb õnn.
- Hüäl olõ-õi' ikä, ku'fal tulõ-õi' otsa.

Mitmesugust kurjast inimesest

- Ku'ra tunnõt joba silmist ärä. ☆
- Kurja tüüd teesi', hüvvä avvu kannasi'. ☆
- Susi suulõ, kahr tüüle, ega' ku'ra põld ei jää' kasimalda'.
- Laisk opatas ärä, kurja ei jovva' kuigi opada'. ☆

Kurjade omavahelisest läbisaamisest

- Kats kõvva kivvi ei jauhada' kunagi hääd jauhõ.

Õpetusi kurja inimesega suhtlemiseks:

kas läheneda talle hea või kurjaga?

- Pinil om ütskõik, kas viska' kiviga vai leeväga. ☆
- Tiit' tikõlõ hüvvä vai kaidsa' ku'ra karja.
- Kassi piät iks perikarvo silitsemä.

Kurjus toob kurja, headus head

Parem pisut rahuga, heaga kui palju tüluga, kurjaga

- Parõmb keedüs kapstit rahuga süvvä' ku nuumhärg riuga.

Parõmb kiit kapstit rahun ku nuumhärg tülün.

[*keedüs, kiit* – keet, korraga keedetav toidukogus]

Parõmb keedüs kapstit rahun ku nuumhärg vihan süvvä.

Parõmb um puul munna rahuga ku nuumhärg tüluga.

- Parõmb sõrg sõprusõn ku kints kisklõmisõn. ✨
- Parõmb peotäüs rahuga ku üsätäüs vihaga. ✨
- Parõmb pala palvõga ku tükk tõraga. ✨
- Rikkus tülün om muld, ku vaesus rahun om kuld. ✨

Enam saab heaga kui kurjaga.

Heategu pole asjatu, toob kasu. Tee head, siis leiad head

- Kiä kurja kaotas, tuu hääd löüd. ✨
- Süämemiis väärd iks jovvumehe. ✨
- Hää um parõmba vatõr. ✨

Mida teed, seda leiad.

Tüli toob halba, rahu head

- Tii' hääd vai kurja, iin lövvät kõik.
 - Miä tiit, tuu tiit kõik hindäle.
- Tii' hääd vai halva, kõik tiit hindäle.

Kurjus, viha, tüli jne toob halba

- Kuri ei anna' kunagi hääd õnnõ. ✨
- Vihastaja saa vitsu, vihastajal ei olõ' ossa. [ossa – osa]
Unitsõlõ jätke' osa, vihastõlõ murdkõ' vits.
- Paha sõna võtt paast, kuri sõna kulbist.
- Tülü tuu vaesust. ✨
- Terräv kirvõs löüd pia kivi.
Terräv kirvõs kivi löüd.
Vaib kirvõs löüd kivi.
- Ku'al iks tulõ kuri ots. ✨

Tee head; ära tee kurja; ole leplik!

Parõmb kurja kannahtha' ku kurja tetä.

Hea- ja pahategude vastastikkus. Vastuteene, kättemaks, tänamatus

Kuidas sina teisele, nõnda teine sinule

Kuidas sina teisele, nii teine sinule.

Kuidas teine mulle, nii mina temale

- Nigu sa' mullõ, nii ma' sullõ.
- Kui külä mullõ, nii ma' küläle.
- Kui mõts minolõ, nii mina mõtsalõ.
- Nii ku mõtsa huikat, nii mõts vasta kost.

**Tee sina mulle (head, halba, järeleandmisi vms),
teen sedasama sulle**

- Touka' sa' seolõ poolõ, ma' touka' toolõ poolõ,
kül' mi saarõn kokko saami'. ✨

Mida ei taha / tahad endale, seda ära tee / tee teisele

- Är' tekku' tuud tõsõlõ, miä hindäle halva tunnõt olõvat. ✨
- Mis tahat, et sullõ tetäs, tuud ti' kah tõsõlõ.
- Ärä' tõsõlt pallo nõudku', kae', kas esi' täütä' jõvvat.

Kes teeb teisele kurja, saab ise kannatada

- Kiä tõsõlõ hauda kaiv, tuu esi' sisse satas.
Tõsõlõ hauda kaivat, esi' sisse satat.
Ku läät tõsõlõ hauda kaibma, võta' hinne päält mõõdi.
[mõõdi – (rõiva-, jalatsi-) mõõt]

Head tasutakse heaga, kurja kurjaga

- Hääd mäletedäs hääga, kurja kurjaga. ✨
- Suu suud vasta, hammas hammast vasta.

**Käsi peseb kätt. Hea ega kuri ei tule ühelt poolt,
eeldavad vastastikkust**

- Ku käsi käe mõsk, sõs umma' ütsvalgõ' mөлõmba'.
Käsi mõsk käe, kats kätt kõgõ kihä.
- Ei pala' üts puu tulõn.
- Ega' kivi üte poolõga ei jahva'. ✨

- Häätego ei tulõ' ütsipoodi, tä tulõ katsipoodi kokko.

**Heategu tasutakse kurjaga,
unustatakse (pahategu seisab meeles)**

- Hää teo kirotami' liiva pääle, paha teo raomi' pae sisse.
- Vana häätego unõhtõdas är'.
- Kuri sõna saa kostis, paha sõna palgas. ☆☆

ISE JA TEINE, ILM

Ilm on kuri ja osavõtmatu

Inimene on inimesele kurat

- Vannapaganat ei olõ', inemine om tööõõlõ inemisele kurat.

Ilm on kuri ja kaval, teeb hirmu.

Külal külm meel; ära oota ilmalt abi

- Külä and külmä nõvvo, rahvas ravvast süänd.
- Mis sa hädäst ilmalõ kaibat; egas ilm ei avida'.

Ära sekku ilma asjusse; ära hooli teistest

Ilma ei saa muuta, mõjutada

- Kiä sõs ilma kuumas joud küttä'.

Ära toimi ilma nõuannete järgi.

Ära püüa kõigi tahtmist täita, kõigile hea olla

- Või ei' egäkõrd tööõõ pillil perrä tandsi'.
- Kiä kõiki armastas, tuu jovva-ai' kedägi armasta'. ☆☆

Tee süda kõvaks, ära hooli teistest;

ära ole liiga osavõtlik; ära sea end teiste pärast ohtu jms

- Olgu' kuus kummalõ ja säidse sälüle, kobista' siilu' kokko ja mine' müüdä. ☆☆
- Miä sa tõõõ haava mähit, ku uma verd juusk. ☆☆

Igaüks tunneb omi hädasid, teab omi asju

Oma häda teeb vaeva, teise häda jätab ükskõikseks

- Tõsõ haigus um iks puu külen.
- Ku pähä' pestäs, ega' sõs varbil valli ei olõ. ✨

Igaüks teab oma hädasid, räägib neist, aitab end ise.

Kel häda, küll see ise meetmed rakendab

- Kel jano, tuul jala'.
- Kel süüdäs, tuu süüt.
- Kel perse' süüdäs, kül' tuu hindäle sanna kütt.
Kel sälg süüdäs, kül' tuu sanna kütt.
- Kinkalõ hais nõnna lätt, kül' tuu tarrõ tuulutas. ✨
- Kel küüdse' külmetäse', kül' tuu kindä' kätte võtt. ✨

Inimene kannab ise oma tegude tagajärjed, kannatab oma süü tõttu. Omad vitsad valusad

- Uma kasvatõt vits um kõkõ halusamb. ✨
- Uma' vitsa' pesvä'.
- Uma' kirbu' söövä' halusahe.
- Ekä santi pestäs uma nuiaga. ✨

Igaüks hoiab omad asjad korras, peab omad hooled

- Haigõt jalga mähi' esi' kinni', är' lasku' tõsõl mähki'. ✨

Keegi ei tee iseendale halba

- Harakal om kül' pikk hand, aga' tä uma hanna pääle ei situ'. ✨

Oma pea, meel, tahtmine on peamine, tähtsaim

- Uma pää päsüläs, uma miil mõõdupuus. ✨
- Uma miil kuningas, uma pää perremiis. ✨
Uma pää perremiis, uma silm kuningas.

Mitmesugust enda ja teise, oma ja võõra kohta

- Elä' esi' ja lasõ' tõisil kah ellä'.
- Parõmb um iks külä õnnõlõ ku külä kaholõ. ✨
Jummal, juhada' minno külä õnnõ pääle, ei mitte külä kaõo pääle.

ÜKS JA HULK, KOLLEKTIIV. ÜMBRUS, MILJÖÖ, KAASLASED, NENDE MÕJU

Ühenduses on jõud

- Ütesä avitasõ' kül' üte, a' üts ei jovva' ütsät avita'.
- Hulk iks üte är' murd.

Üks loeb ja suudab vähe. Üht ei arvestata, oodata jne.

Ühe jõud napib, kui teised ei toeta

- Üts täi kaskan tii õi' suurt hätä. ☆
- Üts täi ei jovva' merd rasvatsõs tetä. ☆
- Ei jää' üte pääsläse peräst suvi tulõmalda. ☆
- Üts pääsokõnõ tuu-ui' viil suvvõ.
 Üts pääsokõnõ ei tii' suvvõ.
 Üts pääsokõnõ ei tuu' keväjät.
 Kats lõokõist tuu-ui' keväjät.
- Ega' sant üte talo peräst är' ei koolõ.
- Üte juudi peräst ei jää' laat pidämäldä.
- Kas sõs üts hall sõan om?

[„Mingis asjas võib olla mitu süüdlast.“ (Tartu-Maarja)]

Vastastikune seotus, abi, tulu kollektiivis.

Kasu on nõrgastki; tugeva kaasabil teeb nõrkki midagi

- Abi om aiaist ja vari võrgust.
- Kõva käsi või pehmele käele ka abis olla, ku kõva ei olõ' rummal ja pehme' ei olõ' uhkõ. ☆

Üksinda ja hulgakesi töötamisest, saamisest,

söömisest: töötada jagusam hulgakesi, süüa üksi jm

- Ütsindä om hää pohmi', ei olõ' hää rohmi'. [*pohmi'* – vohmida, mugida]
- Süümä ja magama alasi üten, aga' tüüle nigu näüs.

„Eluruumi“ - ja läbisaamisprobleeme

- Vako lambit sünnüs pallo ütte lauta.
 Vaku lambit mahus lauta pallo, ütte kurja saa ütsindä täüs.
- Võhlusõn saa-ai' är' ellä, a kitsusõn eletäs är'. ☆

**Üksiku positsioon hulgas:
kas olla ees, taga või keskel?**

- Kiä hannan, tuu hinnan: hannast pia haarõtas, saarõst pia saadõtas. ☆☆

Väärtuslik paistab silma väärituski ümbruses

- Kuld paistus eski sita seest vällä. ☆☆
Kuld paistus mua seestki vällä.

Hea ja halb mõju (eeskuju, „nakkus“). Üks paha ajab teisedki pahaks. Halva ümbrusega kontaktne indiviid peab halba mängu kaasa mängima; võib kannatada saada

- Kohe üts lammas lätt, sinnä' kõik hulk perrä.
- Ku üts lammas määgähtäs, sös ütesä tahtva'.
Üts lammas määgähtäs, ütsäle saa.
Üts kana kakatas, ütesä saa.
Üts varõs vaagahas, saa nägijile, kuuldjilõ kah.
- Pasanõ vasik aja terve kařa kiini.
Üts pasanõ vasik aja kõik kařa kiini.
- Üts mädämuna rikk terve pudro.
- Ku soe seldsin olõt, piät soe laulu laulma.
- Kiä sussõga om unnanu', tuu piät näidega kah üten murdma. ☆☆
- Kuustõ lääť, perse kisot. ☆☆

Kes halbadega koopereerub, saab kahju.

Ära seo end halbadega! Parem üksi kui pahas seltsis

- Ei massa' tikõga taari ütte tetä' – tikõ süü sao ni juu leeme.
- Mine' no soega maad jagama. ☆☆
- Parõmb ihoütsindä ku kuřa seldsiga. ☆☆

Ära topi oma nina kõikjale, ära sekku teiste asjaajamisse!

Seltsis ikka soovimatuid, hulgas põlatuid

- Ku kats kõnõlösõ', sös kolmas lakkõ' perst.
- Kon kats kõnõlösõ', sääľ kolmas pist ka uma nõna.
- Põrn ei lahku' maost.
[Ööldud näiteks selle kohta, kui keegi kellelgi ühtelugu kannul käib.]
Ega' põrn maost maha' ei jää'.
- Kohes kirep killast jääs vai hää pini hattsajast. ☆☆
[kirep – kirju koer]

KÜLASKÄIGUD, PEOD, LÕBUSTUSED, TÄHTPÄEVAD, KOMBED, TAIAD

Külaline, võõras. Külaskäik

Kutsudes või kutsumata?

Keda kutsutakse, keda mitte (kes läheb ise)

- Kiä koira kutś vai pinil perän käve. ✨
- Krants, kedä kutsutas, hüä miis astus esiki.

Istmepakkumisprobleeme

- Hää perse' löüd eski pingi.

Kutsumata külaline on ebameeldiv

- Kutsmalda' külaline ega' kiitmäldä' vorst ei massa' midägi.
- Kiä kutsmalda' om tulnu', piät pallõmalda' minemä.
Kutsmalda' tulõt, käskmäldä' läät.

Külalise kostitamine, külasöök

Mitmesugust

- Külalise kõtu alt puhk tuul.

Küla kõhutäis, külaleib ei seisa kaua kõhus; on magus (kuigi aganane)

- Külän süüd, küllä jääs.
- Küläsüük um üle aia astu'.
- Külä kost um magusamb.
- Külä leib iks um kost, olku' et tä aganinõ um. ✨

Võõras näeb ära pere saladused

- Ilmal um lağa silm.

Külaskäigu sagedus. Liiga sagedased või pikaaegsed külaskäigud on tüütud, ebameeldivad. Ära jää liiga kauaks külla!

- Harva tulõt, ausas peetas.
- Külaline ja kala läävä' üteruttu vanas.
- Külaliisist um kats kõrd rõõmu: sös, ku nä tulõva', ja sös, ku nä är' lätvä'.

Pidu, pill, tants, laul, lõbutsemine, kergemeelsus

Mitmesugust pidust ja pillist

- Pido löüd iks rahvast, lämmi vesi anomit.
- Ku joro julgõ, sös sõna' selge'.
- Sää!, kon laulu lauldas, sinnä' istkõ' maha', ku' inemise' laulu jo ei taha'.
- Tark miis pidä illo suuga, pini persega. ✨

Laul, tants, lõbuiha toob halba, nälga vms

- Hõlahus ei täüdü kõttu. ✨
- Leelo ei anna' meile leibä, laul ei kata' lauda.
Laulust lauda ei katõda', sõnast saia ei sõkuda'.
- Kiä suvõl laul, tuu talvõl lainas. ✨

Pühad. Kalendri- jm tähtpäevade tähistamine

- Edimädse pühä ei lää' pini kah tõsõ tarõ mano. ✨ [„Ku edimädse pühä võõras inemine tõsõ tarõ mano lätt, sös saa tuu aestaig haigid inemiisi.“]
- Kiä kõik pühä' pühäs pidä, tuu kõik nälä' är' näge.
- Talsipühä õdagu läävät ka kolm laiskagi kerkohe.
- Ku ristipäävä koton pühä um, sös ei tulõ' üttegi risti maja pääle. ✨
- Ristkadsile rikas, saaja nigu saa, puhtilõ puhtalt. ✨ [„Ristsetele kingiga, pulma nagu juhtub, matustele paljakäsi.“]

„Kunst“, nõidus, taiad

- Kunst kunsti pidäjäle, vana' viiso' vidäjäle. [Tõrjemaagia, mille puhul nõidus

saadetakse tagasi sellele, kelle käest see tuli; võib-olla on tähenduslik ka see, et *vidäjä* tähendab muu hulgas kratti ehk varavedajat.]

- Tühi um tuulõ tundjal, nälg ao korjajal. ☆☆

[Selliste nimetustega võib olla mõeldud ennustajat-selgeltnägijat.]

Tühi tuulõ tundjal, nälg ao arvajal.

VANASÕNA

- Ega' vanasõna vett joosõ. ☆☆

TARKUS JA RUMALUS

Targalgi juhtub eksimusi, äpardusi

- Ull lätt ussõ, tark situs tarrõ.
- Tark kana kah nõgõsin palotas perse är'. ☆☆

Tark on ninakas

- Parõmb ulli opada' ku tarka tasso'.

Rumal ei oska head, peent, ülevat vms hinnata, eelistab tühist

- Tsialõ sitt kallis, lambalõ tatt kallis. [tatt – puravik]
- Tsiga armastas iks musta pangi. ☆☆

Lolli ei saa targaks teha; loll ei võta õpetust (tark küsib nõu)

- Rumalusõlõ olõ-õi' ruuht, haigusõlõ um kül' ruuh. ☆☆
- Tark võtt ulli käest ka oppust. ☆☆

Targa ja rumala suhtlemisest:

loll võib palju küsida, lolliga oled hädas

- Üts ull või rohkõmb küssü' ku säidse tarka vastada'.
- Targa tarkus lõpõs rumala kätte. ☆☆
- Ulliga olõt nii hädän ku takja üleskaksamisõga. ☆☆

- Tsiaga läät kohtuhe, a miä sa ulliga tiit. ✨
Mehele ütlet, tsialõ lüüt, miä sa ulliga tiit.

Rumal ei sobi teist õpetama

- Pümme ei saa' olla' pümmele tiinäütäjäs.
Sökõ või-i' sökölõ tiid juhata'.
Pümme lätt pümmele tiid juhatama, peräkörd satasõ' mōlōmba'
hauda.

Mitmesugust tarkusest ja rumalusest

- Pümme kana löüd kah mōnikörd terä.
- Ull taht kitmist, tark pallōmist. ✨
- Ullōlõ türm tetäs, targa' seen istusõ'. ✨
- Ullil ulli olōki-i'. ✨

MEELED, TUNNETUS, KOGEMUS

Silmaga ja käega, vaatamine ja katsumine.

Silm näeb – süda himustab. Mis silmist, see meelest

- Härg kaes mokaga, inemine kobi kápaga.
- Kōkkõ ärä' putku' peoga, mõnt kae' silmäga õnnō.
- Ega' sōs, ku merd näet silmäga, massa-ai' sissekargaminō. ✨
- Silm näge ja süä himostas, kiä vaesōlõ tuud and.
- Ku läät silmäst, kaot meelest.

Kes palju käinud ja näinud, see palju teab,

sellelt on mõtet küsida

- Kūsü' tuu käest, kiä pallo um käünü', mitte tuu käest, kiä kavva um elānū'. ✨
Ināmb tiid pikā tii kōndja ku pikā iā elājā.

Mis kogetud, elatud, see teada;

mis kogemata, nägemata, see teadmata

- Miä elāmāldā', tuu nägemāldā'.
- Miä elāmāldā', tuu nägemāldā'; miä tulōmalda', tuu tiidmāldā'.

**Mis eemal, teadmata, see näib parem,
kauged asjad „kuulsamad“. Kaugus moonutab
proportsioone, suurust. Eemalt näib oht suurem**

- Hädä siin ja sääl, hää, kon meid ei olõ.
- Karask om niikavva ausa, ku ahon om.
- Arst om kavvõlõ kuulsamb. ✨
- Midä kavvõmban, tuud armsamb.
- Ega' tuu susi nii suur ei olõ, ku tedä haetas. [*haetas* – hurjutatakse]

ABSTRAKTSEMAID KATEGOORIAID JA VAHEKORDI

AJAGA SEOTUD KATEGOORIAID

Aeg, tema toime. Minevik, olevik, tulevik

Aeg voolab, protsessid kulgevad pikkamööda. Kõigeks on aega

- Tassa talo' eläse', hilla härä' vidävä'. ✨
- Aigo ellä', aigo koolda'.
- Aigo om tüüd tetä', aigo om maada', aigo om kõnõlda', aigo om vaik olla'. ✨

Kõik tuleb omal ajal

- Egäüts ots umma aigo. ✨

Igal asjal kaks otsa

- Egäl vorstil um kats otsa.

Mis ajast, see arust. Aeg toob unustust, parandab kõik

- Miä aost, tuu arvost.
- Miä meelest, tuu arvost. ✨
- Aig parandas kõik haava'.

Tulevikku ei tea ette.

- Hummõnist päivä olõ-i' kiäki nännü'. ✨

Mineviku ja oleviku, oleviku ja tuleviku võrdlusi

Endised ajad olid paremad. Elutempo kiireneb.

Vana aeg oli vaene

- Vanast susi istõ ja sittõ, nüüd juusk ja viskas volkst. ✨
- Vana aig ol' vaenõ aig.
- Olõ-õi' vana aig, süvvä-äi' inämb silgupäid, süvväs tervit silkõ. ✨

Tänane eilsest (homme tänasest, õhtu hommikust) targem

- Hummõninõ päiv um täämbätsesest targõmb. ✨
- Õdak om iks hummogust targõmb.

Mitmesugust aja kohta

- Aig lätt iks ummamuudu: kas rii pääl ehk tii pääl. ✨

Lootus, ootus, saabumine

- Seenî' kurg är'ki koolõs, kooni' suu sulas.

Tavaline ja haruldane, sageli ja harva. Haruldane on märgatav, tavaline mitte

- Varõs alasi tsia sälän, näe-ei' kiäki; susi üts kõrd, kõik hagõva. ✨
- Kül' tuu är' nätäs, ku tsial satul sälän um, a' tuud nätä ei', ku hobõsõl alasi um.

Vana ja uus

**Vana teatud-tuntud, uus teadmata, harjumatu,
kohanematu. Vana parem kui uus.**

- Parõmb vana kasuk ku vahtsõnõ särk. ✨

Uus on tõhus, kvaliteetne, parem kui vana

- Vahtsõnõ luud pühk häste.
Vahtsõnõ luud pühk tarõ puhtas.

Harjumine, harjumus, „mood“

- Põrgun ka harinõt ärä. ✨
- Miä inne kõgõ armsamb, tuu perän kõgõ hirmsamb.
- Opitut ammõtit ei saa' maaha jättä.
- Ega' harinu' muud maaha ei jää. ✨

HALB JA HEA ELUS, HÄDA, MURE JA RÕÕM, ÕNNETUS JA ÕNN, NENDE VAHELDUVUS. JUHUS, SAATUS

Elu kui hädaorg. Halba rohkem kui head, halb kestvam kui hea

**Häda, mure kestab hällist hauani, saadab kõikjal, on lõputu;
igal omad hädad; õnnetus käib inimesi mööda**

- Lats ikkõn kasus, vana ojatõn eläs.
- Hädä liinan, hädä laanõn, hädä kavalidõ veliste siän.
- Õnnõtus ei käü' kivve ja kandõ pite, tä käü ka inemiisi pite.
Ega' õnnõtus puid müüda ei käü', inemiisi müüda õks käü.
Ega' hädä mõtsapuid müüda ei käü', hädä käü inemiisi pite.
- Hädä' läävä' inne iks ette, ku esi' peräle saat. ☆☆

**Head on ilmas napilt, raske saada;
kuri tuleb iseendast**

- Ega' kattõ hüvvä saa-ai'.
- Hääd ei saa' saa sõnaga, ku'ralõ olõ-i' kolmõgi vaia. ☆☆

**Õnnetused (hädad, viletsused jne) käivad mitmekesi,
ei tule ühekaupa**

- Ku õnnõtus tulõ, tulõ ussist ja aknist.
Häti tulõ ussist ja aknist.
- Kon hädä iin, sinnä' hätä pääle.
- Pahandus tulõ pahandusõ pääle. ☆☆

**Ühe häda eest paged, teine ees;
hädast teise, hullemasse**

- Sutt läät pakku, kahru lövvät iin.
Läät sutt pakku, om kahr katõ pujaga iin.
Läät soe iist pakku, tulõ kahr katõ pujaga vasta.
- Parõmb vihma viin ku kaartõ va'ron.

Pakilisem (suurem) häda „kustutab“ kaugema (väiksema)

Ku susi koton, ei pelgä' sõs kahru.

*Häda (mure, kurbuse) toime inimese
välimusele, meeleolule, käitumisele*

Mure, kurbus, häda rikub meeleolu ja välimuse

- Veri süämen, vesi silmän. ✨
- Tulõ-õi' kurvast perest rõõmsat piiru. ✨
- Vaiv tege vanas, murõ' mustas.

**Hädal tugev toime: kaotab häbi ja uhkuse,
sunnib alanduma, paluma, kurja tegema jne**

- Anna-ai' hädä häbendellä, tühi kött kõrgistõlla.
- Hädä aja härä kaivo, nälg aja neitsigi vargilõ.

Häda ja abi

- Midä suurõmb hädä, tuud ligemb abi.
- Arsti käsi, jumala abi; egäl tõbõl uma tohtri, egäl hädäl uma arst. ✨

Hea ja halva kooskäimine ja vahelduvus

Inimelu on kirev, muutlik, sisaldab head kui ka halba

- Ähn om kirriv, ilmaelo viil kirivämb.
Inemise elo um kirriv ku hähnä perse'.
- Inemise elo um kirriv ku uahäierm. ✨
- Igä pikk, pesmäldä' ei päse'.
- Üts igä, ütesä põlvõ. ✨

**Hea ja halb, rõõm ja mure, õnn ja õnnetus
käivad koos, vahelduvad, on vennad jne**

- Kon õnnõ om, sääl om ka õnnõtust.
- Õnn ja õnnõtus omma' velidse'.

**Hea ja halva vaheldumisest
meteoroloogiliste kujundite kaudu**

- Perän kõvva pikset tulõ pehmütäv vihm.

Täna mulle, homme sulle

- Ku katsk kadajil, sõs murd muil puil. ✨

*Hea ja halva, õnne ja õnnetuse sõltuvus
taotlusest/juhusest/ettemääratusest*

Õnn, käekäik sõltub inimesest endast

- Egäüts um uma õnnõ sepp.

Igal oma saatus, osa, õnn.

Kõigil pole võrdselt õnne

- Kuis jummal om su osa jaganu, nii piät sa rahu olõma.
- Egämiis umaga, vaenõ sant kotiga.

Õnn ei sõltu inimese taotlustest

- Otsi' no õnnõ, ku õnn hinnäst ei otsi'.

Õnn on pime, tuleb ootamatult, ei teata ette, on petlik

- Kost tuul, säält õnn. ☆☆

Õnnetus (häda, viletsus) ei teata ette,

tuleb ootamatult

- Tulõ-õi' viletsüs vilisten.
Häda ei tulõ' toropilli lüvven ega pahandus piibarit puhkõn.
Häda ei tulõ' kelläga, valu vilega.
- Häda ei tulõ' kelliga.
Ei olõ' hädäl kellä kaalahn.
- Kuri tulõ ilma kutsumalda, hõel ilma hõikamalda.

Mitmesugust äparduste, pääsemiste jm paradoksaalsusest

- Tsigä saa sõs surma, ku tä kõgõ ramsamb om. ☆☆
- Söögi päält läät, löögi pääle saat. ☆☆
[„Küläst ei kästä' söögi aigu är' minnä.“]
- Kerigutorni otsast satat maha' – ei saa' midägi vika, perst süüten
murrat sõrmõ ar'. ☆☆

Mitmesugust õnnest ja õnnetusest

- Kooni' õnn, seeni' õnn nuur. ☆☆
- Kel õnn, tuu elägu', kel tervüs, tuu teku' tüüd.
- Tšial um veidü' õnnõ, tuugi mullaga kuun.

JUMAL, KURAT, USK

Jumala tahe, inimese ja jumala tahtmiste erinevus.

Jumala tahte vastu ei saa

- Jumalal omma' tōōsō' tiiharo' ja inemisel omma' tōōsō' tiiharo'. ✨
- Inemine mõtlõs, jummal tege.
Inemine tege, jummal juht.
- Ku esi' hoiat, sōs hoit jummal kah.

Jumala karistus ja halastus

- Jummal kavva kannahatas, ka halusahe nuhklõs.
- Jumala vits ei olõ' ohvitseeri nuut. ✨
- Jummal lask kül' vaio', ei joht är' uppuda'.
- Mis jummal tege, om häste tett.

Mitmesugust jumalast ja kuradist,

taevast ja põrgust, usust

- Jummal om ligi, hamõ' viil ligembäl. ✨
- Kui jummal pallõld, nii jago jaet. ✨
- Ku ei avida' jummal, sōs avitas kurat. ✨
- Kitsas tii vii taivahe, lağa tii põrguhe.
- Üts usus seod, tōōnō tōist, õigõ usk om kavvõn meist.
- Usk olõ-i' hobõsis vaheta'. ✨

HIMU, KIUSATUS, PATT

Inimene on ekslik

- Egämiis um eslik.

Annad kurjale veidi järele, kuri võtab su tervenisti

- Anna' kuradilõ sõrm, perän anna' käsi kah.
Inne annat ku'alõ kae, perän kõgõ kihä.
- Anna' kuratilõ hiuskarv, sōs tõmbas päägi sisse.

ANNA KURATILO HIUSKARV, SÕS TÕMBAS PÄÄGI SISSE

Mitmesugust patust

Kül' jummal ilma parandas, ku inemise' patust püürdvä. ✨

HEASTAMATUS, PÖÖRDUMATUS

- Ku tsiga pää ar' kaksas, panõ-õi' kuningaski otsa. ✨

KUS..., SEAL...: VASTANDITE KOOSESINEMINE

- Kohe valgust, sääl varjo.

PÕHJUS JA TAGAJÄRG. SUUR JA VÄIKE. MÕÕT. LIIGA/PARAS

Mitmesugust põhjuse ja tagajärje seosest

- Ku oda müüda lätt, lätt vars kah. ✨

**Suurele põhjusele (allikale, ohule, intensiivsusele vm)
vastab suur tagajärg (tõhus tulemus)**

- Kon suur tuli, sääl pallo puid. ✨

**Väike põhjus – suur tagajärg; väike ohukolle – suur õnnetus.
Väikest ohtu ei osata karta**

- Tillokõnõ kivi lüü mõnikörd innembä kuurma ümbre ku suur.

Väikene kivi lüü suurõ šaksa saani ümbre. ✨

- Siil aja kahru pesäst vällä.

Suuruse ja hulga, suuruse ja kvaliteedi vahekordi

- Väikene um pott, a' lihha kiit. ✨

Väike (rike, lisa) ei mõju suurele jm suurest ja väikesest

- Ütskõik, kas tsuska' sõrmõ ots vai käsi künnärpääni?
Kas kasta' sõrm sisse vai süü' kõtt täüs, tuu om ütskõik.

Iga mõõt saab kord täis

- Ütskõrd iks lõig täüs saa.

Mis liiast, see kurjast

- Miä liiast, tuu ku'rast. ✨

LOENDID, LIIGITELUD

Raskeimad tööd. Kolm käsku

- Olõs lammass kaalalda', kangas otsalda', saasi' ka rummal tütrik mehele. ✨ [Lamba kaela pügamine ja kanga lõpetamine on vilumust nõudvad tööd.]
- Kolm rasõhõt tüüd um: jumalat pallõlda', võlga massa' ni vannu ravida'.
Kõgõ rassõmb ollõv vanna essä süütä', kerkon kävvü' ja võlga massa'.
[„Joodik inimene olevat vanasti oma häda kaevanud ja nii õelnud.“]
- Kää', suu ja perse' piä' kinni', sõs võit kolmõ kubõrna maa läbi kävvü', ei putu' kiäki. [kubõrna – kubermangu]

Loendeid ja liigitelusid

- Vokikruvv ja naasõ naba, võörüsvits ja aidataba – neo' piät kõva' olõma. ✨ [võörüsvits – juhivits (vankri osa)]

KAHESTATUS

- Egäl aśal um kats puult.
- Ütest lättest ei tulõ' mitmõsugunõ vesi vällä.

ERINEVUS / VASTAVUS, SOBIVUS

Inimesed on erinevad. Kõiki ei saa ühe mõõduga mõõta

- Ütesä pääd mahu-ui' üte kübärä ala.
- Kui kuagi, nii hüägi. ✨ [kui kuagi – kuidas keegi]

**Mitu meest, setu meelt. Igaühel oma viis
(aru, meel, tahtmine, jutt, veidrused)**

- Mitu pääd, nii mitu miilt, egäl mehel esi' miil.
- Egäl tsirgul esi' viis, egäl mehel esi' mõttö'.
- Egälütel uma viis, egäl tsirgul uma laul.

**Üks tahab üht, teine teist; mis ühele hea
(meeldiv, sobiv), on teisele halb (ebameeldiv,
sobimatu); ühe õnnetus on teise õnn**

- Üts taht immä, tõõnõ tütärd, kolmas taha-ai' kumbagi.
- Üts taht puppu, tõõnõ päppä, kolmas kõtu pääle paika.
- Üts vihkas, tõõnõ ihkas. ✨
- Miä ütel hää, tuu om tõõsõl halv.
- Miä ütele õnnõs, tuu tõõsõlõ kaħos.
- Kaħo kaotajal, õnn löüdjäl.
Lövvüs löüdjäle, hädä kaotajalõ.

Kuidas mees, nõnda ta asjad (teod vm)

Nigu esi', nii ka asi.

Igal pool omad pruugid

- Egäl talol esi' taar.

- Egäl talol esi' taar, egäl vallal esi' viis.
- Egän talon esi' taar, egäl tsirgul esi' laul.
- Tõõnõ talo, tõõnõ taar.

*Erinevusest/vastavusest mitmesuguste
umbmääraselt tõlgendatavate kujundite kaudu*

Kujundid „lind“ – „laul“ („viis“)

- Tsirk nii laul, ku nokk kand.
- Egä tsirk laul uma keele perrä.
- Egän talon uma taar, egäl tsirgul uma laul.
- Egäl tsirgul uma viis.

Mitmesuguseid kujundeid seoses lindude ja loomadega

- Nigu vuuna, nii villu. ☆☆
- Esi' tii soel, esi' rebäsel. ☆☆

ALAMÕÕDULINE

- Kiä kitsõ ka'as lugõ vai kadajat puus arvas.
- Kiä kitsõ ka'as arvas vai vaska vanas tõpras.

HÕIMUPILGET

Setu

- Ku kauss lagonõs, sõs seto rügä häitses. ☆☆
- Seto ja susi – neo' omma' maapäälidse' puhastaja': seto korjas rübäli', susi rõipõ. ☆☆

RASSÖ UM REBÄSEL REGI PERRÄ VÖTTA'

SÕNAMÕNITUSI

„Oleks“

- Olõs hurt sitalõ naanu-us, sõs olõs jänes käengi olnu’.
- Olõs silm püss ja perse’ pada, sõs olõs lihha küländ.
- Ku vesi karmanin olõs kanda’, ega’ sõs kaivo vaiagi es olõs. ✨
- Olõs om ilma pökseldä. ✨
- Hää olõsi’, ku olõsi’; parõmb jäl’, ku ei olõski. ✨

„Raske“

- Rassõ um rebäsel regi perrä võtta. ✨

MÕISTMATA MÕISTUKÕNESID

- Parõmb haug hannan ku haugas pään. ✨ [Parem põli kalamehel kui kütil?]
- Ega' kana muido ei munõ', ku korvi ala ei panõ'. ✨
[Laste tulek eeldab kodu rajamist?]
- Miä kana muna luu, tuu väü vällä süü. ✨
- Kerik kiild röivilõ, külä kaits kakrilõ.
- Kiä tiid, kiä kesväleevä süü ja kaarakaraski kast. ✨
- Latsõ kuulja löüdäs läve alt. [„Mõistusõna latsõ surmast ja tõbõst.“]
- Ku muhk muial, sõs paisõ' tõõsõn paigan. [Samal asjal eri paigus erinevad nimetused? Ühele paistab asi ühtemoodi, teisele teistmoodi?]
- Mõsk löüd röivit, lämmi vesi länikit. ✨
- Põld kasi esiki hindä. ✨
- Kiä rebäst uundõ tiid, ku pini perrä lätt, sõs vällä ots. ✨
- Sitt kõik, miä sant laul, ku lukõ' mõista-ai'.
- Savihavva vesi ei olõ' kunagi selge.
- Ei olõ' susi kavvõn mälehtä'. ✨ [Kas eelmine pahandus sama asja pärast enam meeles ei ole, et sa sellest pole õppust võtnud??]
- Suur suu söömän, laga perse' sitman. ✨
- Nii ku sõna kuuldas, nii sõba sõlatas. ✨ [sõba sõlatas – sõba heidetakse ülle ja kinnitatakse sõlega; kuulujutu levitamise kohta (sõba võetakse peale enne kodunt väljaminekut)?]
- Tuul juusk alt rahva kõtu. ✨
- Vaesõl um põld põllõ all, niit nisso all. ✨
- Virk mustalõ, must virgalõ. ✨ [Mees põllule, põld mehele?]

Raamatus esinevad rahvakalendri tähtpäevad

Aastaajalistele nähtustele viitavaid vanasõnu lugedes
tuleb arvestada vana (Julius) kalendriga.

andrõpäiv – andresepäev, 30. november
edimäne pühä – esimene jõulupüha
Jaan, jaanipäiv – jaanipäev
Jakap, jakappäiv, jakapäiv, Jakop, jakoppäiv – jakobipäev, 25. juuli
joul, joulu' – jõulud
Jüri, jüripäiv – jüripäev, 23. aprill
Kadri vt **Katre**
kapstmaarjapäiv – paastumaarjapäev, 25. märts
Katre, katrepäiv, Katri – kadripäev, 25. november
keskmäne pühä – teine jõulupüha
kolmõkuningapäiv – kolmekuningapäev, 6. jaanuar
käädrepäiv, käädrapäiv, käärdlepäiv – käädrapäev (püha Gertrudi mälestuspäev), 17. märts
küündlepäiv – küünlapäev, 2. veebruar
Labõrits, labõritsapäiv, Laurits – lauritsapäev, 10. august
lihavõttõ' – lihavõttepühad
maarjapäiv vt **kapstmaarjapäiv**
madisõpäiv – talvine madisepäev (apostel Matteuse nimepäev), 24. veebruar
maredipäiv, Maret, maretapäiv, maretipäiv – maretä- ehk karusepäev, 13. juuli
Mihkli, mihklipäiv – mihklipäev, 29. september
märdipäiv, Märt – mardipäev, 10. november
Nikul – talvine nigulapäev, 6. detsember
Piitre – talvine peetripäev, 22. veebruar, või suvine peetripäev, 29. juuni
puurna, puurnapäiv – poornapäev (vene *сборное воскресенье*), lihavõtte paastu esimene pühapäev, tuntakse Võrumaal seoses tuisu järgi ennustamisega
pärtluspäiv, Pärtüs, pärtüspäiv – pärtlipäev, 24. august
ristipäiv vt suur ristipäiv

Siim, Simmun – simunapäev, 28. oktoober

suur ristipäiv – taevaminemispüha

säitsmemagajapäiv – seitsmemagajapäev, 27. juuni

säitsmevelepäiv, säitsmevelistepäiv, säitsmevellepäiv – seitsmevennapäev,
10. juuli

talsipühi – jõulud

Tennüs, tennüspäiv – tõnisepäev, 17. jaanuar

Toomas, tuumapäiv – toomapäev, 21. detsember

Viitk – viidipäev (püha Vituse mälestuspäev), 15. juuni

väikumaarjapäiv – ussimaarjapäev, 8. september

Lätted ja kasutatud kirjandus

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi käsikirjad
ning tüpoloogiline vanasõnakartoteek

Eesti murrete sõnaraamat, 1.–29. vihik. (1994–2018). Toimetanud
Anu Haak, Evi Juhkam, Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Laansalu
(Tärk), Varje Lonn, Helmi Neetar, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja,
Valdek Pall, Eevi Ross, Aldi Sepp, Mari-Epp Tirkkonen, Jüri Viikberg.
Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele
Instituut.

Eesti murrete sõnaraamat, I–V. (1994–). Eesti Keele Instituut: <http://www.eki.ee/dict/ems/>

Eesti vanasõnad, I–IV. (1980–1984). Koostanud Anne Hussar, Arvo Krikmann,
Erna Normann, Veera Pino, Ingrid Sarv, Rein Saukas, toimetanud
Arvo Krikmann ja Ingrid Sarv. Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut,
Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum. Tallinn:
Eesti Raamat.

Eesti rahvakalender, I–VIII. (1970–1999). Koostanud Selma Lätt, Mall Hiiemäe.
Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Eesti Teaduste Akadeemia,
Fr. R. Kreutzwaldi nim Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat.

Vanasõnaraamat. (1984). Koostanud Anne Hussar, Arvo Krikmann,
Ingrid Sarv. Tallinn: Eesti Raamat. Veebivariant: <https://www.folklore.ee/~kriku/VSR/FRAMEST.HTM>

Võro-eesti sõnaraamat, <https://www.folklore.ee/Synaraamat/>. Kokku pannud
Jüvä Sullöv.

Sisukord

Saatesõna	3
-----------------	---

LOODUS

Mittekalendaarsed vanasõnad	9
Aastaring looduses	10
Talveharjast südasuveni	10
Südasuvest talveharjani	13
Suvi ja talv.	14
Kevad ja sügis.	15
Kuutsükkel, noor- ja vanakuu	15
Mitmesuguseid seoseid ja suhteid rahvakalendris	16

ELATUSALAD JA AMETID

Maaviljelus	17
Hea/halva aasta ja viljasaagi endeid sügise-, talve- ja kevademärkide (ilma, lindude) järgi	17
Vihm ja põud viljakasvuperioodil.	18
Vegetatsioon.	19
Põllu tähtsus.	19
Kuidas põllu eest hoolitseda, nõnda põld sulle tasub.	20
Sõnniku tähtsus	20
Künd ja külv.	20
Saagikoristus. Põllumees sügisel tark	23
Heinategu	23
Heina ja leiva vastandus	23
Rohukasv, heinailm, heinasaak	24
Heinategu	24
Heinavedu ja -ost.	24
Loomakasvatus, koduloomad	25
Loomapidamiskalender	25
Loomade toitmine, hooldamine, kohtlemine	26
Kasu ja kahju loomapidamises	28

Endeid, uskumusi, keelde ja taigu seoses koduloomadega	30
Kalapüük ja meresõit	32
Küttimine, jahimees	32
Ametid ja ametimehed.	32
Eri elukutsete kõrvutusi. Põllutöö eelistamine.	
Üheksa ametit – kümnes nälg.	33

SÕIDUD JA KÄIGUD. MAJAPIDAMISTÖÖD.

RIISTAD, EHITISED, KEHAKATTED

Teekond, sõidud, veod	34
Metsa- ja ehitustööd. Hooned. Küte, valgustus	35
Asjad, riistad, anumad	36
Kehakatted ja nende valmistamine	36
Puhtusepidamine, söödikud.	38

BIOLOOGILINE INIMENE

Inimese välimus. Psüühiliste kvaliteetide	
ennustamine füüsiliste järgi	39
Magamine, uni.	39
Toit ja söömine	40
Toidu vajalikkus ja tähtsus. Austus toidu vastu, käitumine söögi juures. . . .	40
Nälg, tühi ja täis kõht	41
Söögi maitse ja toiteväärtus. Hea ja kehv söök. Kokkuhoid söögiga	42
Leivategemisõpetusi	44
Humoristlikke definitsioone ja õpetusi toitade ja nende söömise kohta . . .	44
Söögikorrad. Söömauni	44
Söömine ja seedimisprotsess	45
Viin ja tubakas.	45
Joomine, viin ja õlu. Kõrts	45
Piip.	48
Haigus ja tervis	48
Surm	49

EAD JA SOOD. ARMASTUS. PEREKOND JA KODU. SUGULASED

Noorus ja vanadus	52
------------------------------------	-----------

Laps. Lapsed ja vanemad	54
Poiss ja tüdruk. Armastus, rikutus, vallaslaps	60
Naisevõtt ja meheleminek	62
Üldist.	62
Valik ja šansid	62
Kosjad ja pulm (mitmesugust)	67
Abielu. Mees ja naine	68
Abielurikkumine. Lahkumine	70
Abikaasa surm. Teine naine. Lesk	71
Vaeslaps ja võõrasema	71
Sugulased, omaksed	72
Kodu ja küla	73
Kolimine. Hulkur. Kodutu	74

TEGEMINE, SAAMINE, KOGUMINE, KULUTAMINE

Töö ja tegutsemine	75
Taotlused, eesmärgid, vahendid, objektid, moodused; eeldused, võimed, oskused, tarkus	75
Õppimine, harjutamine, kogemus. Elu õpetab valusalt. Tagatarkus ja ettenägelikkus. Ettevaatus, argus, julgus. Hirm.	77
Kärsitus/ootamine. Kannatlikkus, kannatus	80
Initsiatiiv. Algus ja lõpp. Visadus, järjekindlus	80
Aja kasutamine: õigel ajal, vara ja hilja; kiiresti ja aeglaselt.	82
Töö, virkus ja laiskus: nende füüsilisi, psüühilisi, eetilisi ja sotsiaalseid aspekte.	85
Töökus ja saak, töö ja palk, tegu ja tulemus.	88
Saamine, kogumine, kulutamine, tahtmine	91
Head ja pahad ajad. Saamise, varu ja kulutamise vahekordi.	91
Kogu ja säästa, ära pill! Kes kogub, see saab, kes hoiab, sel on; pillaja näeb nälga.	93
Võimalus ja kasutamine	93
Tahtmine ja saamine. Nõudlikkus, ahnus ja ihnsus	94
„Käes“ ja „ilmas“. Süüa või säästa?	96
Kasu ja kahju	96
Põhiline ja täiendav, „mahuti“ ja „mahutatav“	97
Suurus, hulk, kvaliteet, kompleksus.	97

OMANDI- JA KLASSISUHTED. SOTSIAALSED INSTITUTSIOONID. VÕIM JA JUHTIMINE. KURITEGU JA KARISTUS

Andmine ja abi. Kink. Laen, võlg	100
Andmine, abi; saamine, võtmine, tahtmine.	
Helde ja kitsi andja, ahne saaja	100
Antu jagamine teistega. Saamine tühjast ja küllast, vaeselt ja rikkalt.	101
Küsimine, lubamine, pakkumine	102
Andja ja saaja suhtumine antusse. Tänu ja tänamatus.	103
Kink.	103
Andmine ja tagastamine. Laen, võlg, pant.	104
Sant, kerjamine	104
Rikas ja vaene. Raha	105
Taluelu sotsiaalseid aspekte. Pererahvas ja palgalised.	
Kodapooline, saunik, vabadik	109
Mõis. Saks ja talumees. Mõisamehed	113
Kirik ja pastor	115
Paber	115
Vallavanem	115
Kohus, kohtuskäik	116
Linnaskäik	117
Kaup, hind. Ost ja müük	117
Kuningas	118
Sõda. Kroonuteenistus, soldat	118
Mitmesugust sotsiaalselt ebavõrdsete suhetest. Võimu, juhtimise ja positsiooniga seotud hoiakuid, tegevusi ja sündmusi	118
Suhteid suuremate ja vähemate (ülemate/alamate, vägevamate/väetimate, tähtsamate/tühisemate) vahel.	118
Alamate, funktsionääride usaldatavus. Alamad paha peal	119
Kohtlemine, juhtimine. Kask ja keeld.	
Kuulekus ja kangekaelsus. Sundus. Karistus ja peks.	120
Uhkus, kõrkus. Leplikkus, alandlikkus, rahulolemine.	122
Tõus ja langus.	122
Suhtumine enda ja teiste omasse. Kasu/iseseisvus	124
Vargus, kelmus, pettus. Kuritegu, ülekohus, süü, vastutus, karistus	126
Petetavus/kavalus, osavus	129

INIMSUHTED ÜLDISEMALT. HEA JA KURI ISELOOMUDES, MÕTETES, SÕNADES JA TEGUDES

Häbi ja au (ausus, austus), reputatsioon, „nimi“, pieteet	131
Süütus, „puhas süda“, õigus, õiglus. Valetamine, vale ja tõde	132
Lubamine ja täitmine, sõnapidamine ja -murdmine.	133
Kokkulepe, kompromiss	133
Inimese muutlikkus/muutumatus. Välise (nähtumuse, käitumise ja sisemise (olemuse, meelelaadi) vastavus/erinevus.	
Teesklus, salalikkus.	134
Inimesetundmine. Umbusk ja usaldus. Saladus, kaasteadjad	135
Rääkimine/vaikimine. Hinnanguga seotud kõneakte.	138
Räägi vähem!	138
Rääkimistarve on inimlik. Kõneldakse kõigest. Kuulujutte ikka tekib . . .	138
Lausutu levib	139
Kuulujutu tõepõhi; kiituse ja laimuse pälvitus.	
Sõnade ja tegude vahekordi	139
Iseenda kiitmisest ja teise laimamisest	141
Mitmesugust kiitmisest ja laimamisest.	142
Tühja jutu, kiituse-laimuse, pilke tähtsusetus	
(kasutus, kahjutus) kõnealuse jaoks	142
„Paha sõna“, liigse lobisemise halbu külgi	142
Sõna hukutab ja päästab, toob tüli ja lepitab	143
Sõna, keele(oskuse), hea sõna mõju, kasulikkus	143
Mitmesugust rääkimisest, vestlusest, kõnekultuurist.	144
Virisemine, nurisemine, hädaldamine, muretsemine.	
Pessimism ja optimism. Naer, nali; edevus, kerglus	144
Sõber ja vaenlane. Sõprus ja vihavaen	145
Konflikt, tüli, kaklus.	148
Vaidlus, jonn, järeleandlikkus	148
Tüli, söim, kaklus.	148
Pärast konflikti. Leppimine, vihapidamine	149
Headus ja kurjus. Hea- ja pahategude vastastikkus.	
Kättemaks, tänamatus	150
Kuri inimene, temaga suhtlemine.	150
Kurjus toob kurja, headus head.	150
Hea- ja pahategude vastastikkus. Vastuteene, kättemaks, tänamatus	152
Ise ja teine, ilm.	153

Üks ja hulk, kollektiiv. Ümbrus, miljöö, kaaslased, nende mõju	155
Külaskäigud, peod, lõbustused, tähtpäevad, kombed, taiad	157
Külaline, võõras. Külaskäik	157
Pidu, pill, tants, laul, lõbutsemine, kergemeelsus	158
Pühad. Kalendri- jm tähtpäevade tähistamine	158
„Kunst“, nõidus, taiad	158
Vanasõna.	159
Tarkus ja rumalus	159
Meeled, tunnetus, kogemus	160

ABSTRAKTSEMAID KATEGOORIAID JA VAHEKORDI

Ajaga seotud kategooriaid.	162
Aeg, tema toime. Minevik, olevik, tulevik	162
Lootus, ootus, saabumine.	163
Tavaline ja haruldane, sageli ja harva.	
Haruldane on märgatav, tavaline mitte	163
Vana ja uus	163
Harjumine, harjumus, „mood“	163
Halb ja hea elus, häda, mure ja rõõm, õnnetus ja õnn,	
nende vahelduvus. Juhus, saatus	164
Jumal, kurat, usk	167
Himu, kiusatus, patt	167
Heastamatus, pöördumatus	169
Kus..., seal...: vastandite koosesinemine.	169
Põhjus ja tagajärg. Suur ja väike. Mõõt. Liiga/paras	169
Loendid, liigitelud	170
Kahestatus	171
Erinevus / vastavus, sobivus	171
Alamõõduline	172
Hõimupilget	172
Sõnamõnitusi.	174

MÕISTMATA MÕISTUKÕNESID	175
--------------------------------	-----

Raamatus esinevad rahvakalendri tähtpäevad	176
Lätid ja kasutatud kirjandus	178